

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Werk in uitvoering

Het functioneren van de Tweede Kamer tijdens, voor en na de grondwetsherziening (1840-1853)

Oomen, G.

[Link to publication](#)

Creative Commons License (see <https://creativecommons.org/use-remix/cc-licenses/>):

Other

Citation for published version (APA):

Oomen, G. (2020). *Werk in uitvoering: Het functioneren van de Tweede Kamer tijdens, voor en na de grondwetsherziening (1840-1853)*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Samenvatting: *Werk in uitvoering. Het functioneren van de Tweede Kamer tijdens, voor en na de grondwetsherziening (1840-1853)*

De aanleiding voor deze studie is de verwondering, opgedaan tijdens een eerder onderzoek, over het functioneren van de Tweede Kamer in 1848. Die bleek onder leiding van een groep prominente Kamerleden met Duymaer van Twist, Van Goltstein, Nedermeijer van Rosenthal, Schooneveld en Verweij Mejan, een actieve en betrokken bijdrage geleverd te hebben aan de totstandkoming van de grondwetsherziening. Dit is in tegenspraak met de bestaande beelden van Boogman tot Turpijn die de laatste decennia opgeld doen.

De recente literatuur over de Tweede Kamer in de decennia na 1848 stelt dat de invoering van het directe kiesrecht, de volledige ministeriële verantwoordelijkheid en de uitgebreide rechten van de Kamer het begin zijn van een geheel nieuwe fase in de parlementaire geschiedenis waarin, volgens Jouke Turpijn, de Tweede Kamer als het ware opnieuw uitgevonden is.

Een studie naar de continuïteit in het functioneren van de Tweede Kamer rond de grote herziening van de grondwet moet duidelijk maken of mijn verwondering terecht was, of dat Turpijn c.s het gelijk aan hun kant hebben. Dat laatste is niet het geval, al heeft hun onderzoek veel nieuwe en verrassende inzichten opgeleverd.

Deze studie bestaat uit drie delen. Het eerste deel gaat over het jaar 1848 dat onderzocht is aan de hand van de vragen hoe de Tweede Kamer acteert tijdens de herziening en waaruit haar deskundigheid bestaat. Is het optreden van de Kamer een incident, waarin een bangelijke Kamer haar conservatieve overtuiging onder druk van de omstandigheden verloochent, zoals veel auteurs willen doen geloven, of levert zij een laatste, substantiële bijdrage aan de totstandkoming van de nieuwe grondwet? De resultaten zijn het uitgangspunt voor het onderzoek in het tweede deel dat de periode van 1840 tot 1847 beslaat. Daarin staat de vraag centraal hoe de Kamer zich in die jaren ontwikkelt. In de conclusie van dat deel is het mogelijk om antwoord te geven op de vraag die over 1848 gesteld is: was het een incident of leverde de Kamer, op grond van een jarenlange ervaring, gedegen werk af. Deel III gaat over de jaren 1849 tot 1853. Treedt er daadwerkelijk een nieuwe Kamer aan die, als een jongeling nog van alles moet leren van de liberale leermeesters, of zijn er andere, plausibele verklaringen voor het soms wispelturige optreden van de Tweede Kamer?

De belangrijkste bron voor het onderzoek zijn de *Handelingen*. Het gaat daarbij niet alleen om wat er door wie op een bepaald moment is gezegd, maar ook om wie de belangrijke functies, zoals het Kamervoorzitterschap, de leiding van de afdelingen vervullen en wie de verschillende commissies bemannen. Op grond daarvan is er per zittingsjaar een kring van ongeveer tien prominente leden te construeren, afkomstig uit de verschillende politieke stromingen die in de Kamer vertegenwoordigd zijn. Zij blijken onmisbaar te zijn voor het succesvolle verloop van de Kamerdebatten.

Daarnaast zijn alle stemmingen in de Tweede Kamer over regeringsvoorstellen van 1840 tot 1853 systematisch onderzocht en beschreven met behulp van de analysetechniek *interspace politics* van Menno Wolters. Deze techniek is gebaseerd op ‘in wiskundige termen

vertaalde gedragstheoretische uitgangspunten' die met behulp van zeven hypothesen vertaald zijn in een groot aantal modellen die het stemgedrag typeren. Twee modellen blijken heel nauw aan te sluiten bij het onafhankelijke stemgedrag van de Kamerleden in alle onderzochte jaren. Het levert steeds weer een ordening of volgorde op van de Kamerleden die weergeeft hoe zij zich op grond van hun stemgedrag verhouden tot de regering. In het eerste model is er sprake van één oppositie tegenover de regering, in het tweede model zijn er twee verschillende opposities die tegen een aantal voorstellen van de regering stemmen. De analyses blijken een onmisbaar hulpmiddel om na te gaan hoe de steun voor de regering is opgebouwd en hoe het gesteld is met de aanwezigheid van politieke stromingen in de Kamer.

In 1848 bepaalt koning Willem II hoogstpersoonlijk het begin van de grondwetsherziening als hij Kamervoorzitter Boreel van Hogelanden mededeelt dat hij tot een vergaande herziening bereid is. De Kamer levert binnen enkele dagen een blauwdruk voor een vernieuwde grondwet, met het recht van amendement en volledige ministeriële verantwoordelijkheid maar zonder het directe kiesrecht, waar de liberalen bovenal aan hechten. De koning verandert echter van koers en legt het initiatief in handen van de liberalen met als belangrijkste leden Donker Curtius, die minister van Justitie wordt, en Thorbecke, de voorzitter van de nieuw benoemde staatscommissie die de herziening moet voorbereiden. Na de nodige strubbelingen aanvaardt de koning het commissievoorstel dat de regering in de vorm van twaalf wetsontwerpen de Tweede Kamer aanbiedt. Die staat onder grote druk van de koning, de publieke opinie en de gespannen internationale situatie om het pakket zo snel mogelijk, ongewijzigd aan te nemen.

De Kamer twijfelt geen moment aan de ernst van de zaak, maar dat betekent niet dat zij het overal mee eens is. Veel Kamerleden uit het midden en uit de conservatieve vleugel zijn ervan overtuigd dat er evenwicht moet bestaan tussen de democratische, gekozen Tweede Kamer, de aristocratische, benoemde Eerste Kamer en de monarchie. Direct kiesrecht, de belangrijkste eis van de liberalen, is voor hen aanvaardbaar, mits de koning beschermd wordt door een Eerste Kamer die hij mag benoemen. Zo blijft het evenwicht tenminste intact. Deze Kamerleden hebben vaak ook moeite met volledige vrijheid van vereniging, van godsdienst en van onderwijs. Deze standpunten zijn lastig in overeenstemming te brengen met het voorstel van de regering waarin die vrijheden wel toegekend worden en waarin de kiezers beide Kamers direct kiezen.

Een zware commissie van rapporteurs met de prominenten Duymaer van Twist, Corver Hooft, J.K. van Goltstein, J.E. van Panhuys en Verweij Mejan schrijft een kritisch rapport over de twaalf wetsontwerpen dat Donker Curtius niet kan negeren. De regering moet concessies doen: de Eerste Kamer wordt niet direct gekozen, maar door de Provinciale Staten uit de hoogst aangeslagenen in de directe belastingen. Verder beperkt de regering het recht van vereniging enigszins en worden de vrijheid van godsdienst en van onderwijs iets genuanceerd. Aan andere bezwaren, zoals handhaving van de Raad van State, komt de regering niet tegemoet.

De parlementaire behandeling van de twaalf ontwerpen zijn een hoogst ernstige aangelegenheid. De debatten zijn uitvoerig. De vele Kamerleden die spreken, leggen zorgvuldig verantwoording af van hun standpunten en hun stemgedrag. Ze erkennen dat de omstandigheden een offer vragen maar dat hun eigen overtuiging, het geweten uiteindelijk de doorslag geeft. De Kamer neemt uiteindelijk alle hoofdstukken aan, maar bij de gevoelige onderwerpen met 14 tot 29% van de stemmen tegen.

Analyse van het stemgedrag laat die onafhankelijkheid, dat stemmen op grond van het eigen geweten, goed zien. De twaalf hoofdstukken worden vanuit twee opposities bestreden, een staatsrechtelijke (tegen de Raad van State) en een conservatieve (tegen een gekozen Eerste Kamer), die elkaar nauwelijks overlappen. Dat verklaart waarom de herziening nooit echt in gevaar is geweest. In het overzicht van het stemgedrag zijn partijen niet of nauwelijks waarneembaar, hooguit enkele stromingen.

De twee belangrijkste bevindingen van het onderzoek van 1848 zijn, in de eerste plaats, dat in de Tweede Kamer een kring van ongeveer tien prominente leden de regie voert die van de Kamer een effectief opererende vergadering maakt. De tweede is het onafhankelijke stemgedrag. Het regelmatig verwijzen naar die onafhankelijkheid en het gewicht van het geweten is meer dan het ophouden van de schijn.

Het onderzoek in deel II, naar de periode 1840-1847, gaat over de vraag hoe de Kamer in die periode functioneert. Die periode kent een moeilijke start. Het definitief afstand doen van België in 1839 brengt een financiële chaos aan het licht die de regering voor die tijd zorgvuldig buiten het zicht van de Tweede Kamer heeft gehouden. De aansluitende grondwetsherziening van 1840 staat dan ook volledig in het teken van de invoering van ministeriële verantwoordelijkheid om een eind te maken aan de slinkse praktijken die de regering er op na gehouden heeft in de voorgaande jaren.

Het blijkt dat een kring van prominente leden met Luzac, Van Rappard, Bruce en Schimmelpenninck van der Oye volop functioneert. Onder zijn leiding dwingt de Kamer de regering de strafrechtelijke verantwoordelijkheid en het ministerieel contraseign af. Samen met de tweejaarlijkse begroting en de regeling van het koloniaal batig slot bij wet zijn het grote en onomkeerbare veranderingen die de Tweede Kamer een veel volwassener positie verschaffen tegenover de regering. Andere onderwerpen krijgen tijdens de herziening niet voldoende aandacht, zodat de kiesrecht met tegenstrijdige bepalingen in de grondwet komt en de Kamer te weinig gespitst is op het verkrijgen van nieuwe rechten, zoals het recht van amendement.

Er verandert aanvankelijk veel in de omgang tussen de regering met de ministers Rochussen en, wat later, Schimmelpenninck van der Oye en Van Hall die werk maken van de nieuwe ministeriële verantwoordelijkheid. Ook in de Kamer maken nieuwe leden als Duymaer van Twist, Van Goltstein, De Man, Nedermeijer van Rosenthal, Van Rappard, Van Rechteren, Van Rijckevorsel, Schooneveld en Verweij Mejan hun opwachting. Zij dringen voortdurend aan op de sanering van de enorme schulden en een doorzichtig financieel beheer.

In de eerste jaren na 1840 beheerst de financiële crisis alles. De staatsschuld is zo groot dat die niet met de gewone inkomsten uit belastingen en zelfs niet uit de aanzienlijke koloniale opbrengsten betaald kan worden. Ondanks het krediet dat hij heeft, lijdt minister Rochussen, net als zijn opvolger, hierop schipbreuk. Het is de verdienste van Van Hall, die met een combinatie van eerdere voorstellen en de dreiging van de invoering van een buitengewone belasting op bezittingen, zijn 'leningwet', door de Tweede Kamer weet te loodsen. Het succes maakt, naar de overtuiging van vrijwel alle prominenten Kamerleden, de weg vrij om andere kwesties, zoals de hervorming van de rechtspraak, de kiesrecht kwestie en wetgevingstraject te verbeteren. Daar is wel een nieuwe herziening van de grondwet voor nodig; na de oplossing van de financiële crisis het tweede grote thema van de jaren veertig.

De Kamer, met de prominenten in de hoofdrol, probeert vooral tijdens de jaarlijkse debatten over het adres van antwoord op de troonrede de koning te overtuigen van een spoedige grondwetsherziening. Dat is tevergeefs, zodat Thorbecke, Kamerlid sinds 1844, besluit om met acht anderen zijn 'negenmannenvoorstel' in te dienen. Thorbecke wil dat de Kamer het initiatief neemt tot een vergaande herziening, inclusief direct kiesrecht. Het debat van 26 tot 30 mei 1845 over de vraag of de Kamer het voorstel in behandeling wil nemen, is een van de hoogtepunten uit de jaren veertig. In het debat komen alle argumenten voor en tegen, met een veelheid aan alternatieven, uitvoerig aan de orde. Het negenmannenvoorstel is echter een brug te ver voor de Kamer die met 21 stemmen voor en 34 tegen besluit om het niet in behandeling te nemen. De regering reageert uitgesproken negatief. Zo laat zij de gelegenheid voorbij gaan om na enige tijd met een kansrijk alternatief te komen, waarvoor meer dan voldoende bouwstenen aangereikt zijn. Hoewel vrijwel alle auteurs over deze periode schrijven dat het overleg tussen Kamer en regering daarna volledig in het slop raakt, is dat in meerdere opzichten onjuist. De Kamer blijft (voorzichtig) pleiten om herziening maar dat is kloppen aan dovemans deur geworden, totdat de koning overstag gaat omdat de tegenstrijdige kiesrechtbepalingen herziening onvermijdelijk maken.

Het beeld van een heel indirect gekozen Kamer die onder leiding van prominente leden ondanks dat in staat is tot belangrijke en inhoudelijk debatten over begrotingen, leningwetten en de noodzaak van grondwetsherziening is ook zichtbaar in de analyses van de stemmingen uit deze periode. De belangrijkste uitkomsten zijn dat de meerderheid zich geroepen voelt om de regering te steunen. Maar de regering heeft voortdurend te maken met een aanzienlijke, steeds groeiende oppositie die vrijwel uitsluitend van één kant komt en waarin de liberalen het voortouw hebben. Ook in deze jaren wordt er niet per groep of partij gestemd, maar bepaalt elk lid op grond van zijn overtuiging, van zijn geweten, zijn stem. Het zorgt ervoor dat het verloop van voor- naar tegenstanders van jaar tot jaar geleidelijk is. In enkele jaren ontstaat er bij stemmingen over bepaalde onderwerpen een andere volgorde van Kamerleden. Er is dan sprake van een extra tegenstelling in de Kamer die het stemgedrag bepaalt.

In deel III gaat het vooral over de effecten van de nieuwe bevoegdheden in handen van een nieuwe generatie Kamerleden. Zijn die zo groot dat de Tweede Kamer er onherkenbaar door verandert?

Het nieuwe begin na de eerste directe verkiezingen van 30 november 1848 is veel lastiger dan verwacht. De 35 nieuwe Kamerleden moeten ongetwijfeld wennen, maar dat is niet de belangrijkste reden. Dat is de grote tegenstelling tussen Thorbecke als aanvoerder van de liberalen in de Tweede Kamer en de regering met Donker Curtius als belangrijkste minister. Donker ziet zichzelf als een succesvolle, liberale minister die de grondwet door de Staten-Generaal heeft gelooft en nu, aan de hand van een strikte planning, geroepen is die te vertalen in moderne organieke wetten. Thorbecke daarentegen, is, naar overtuiging van zichzelf en zijn aanhang, de *auctor intellectualis* van de grondwet en de enige die in staat is de organieke wetten in dezelfde geest te ontwerpen. Deze tegenstelling zorgt voor een korte, dramatisch verlopende, zitting waarin geen enkele organieke wet van betekenis tot stand komt. Donkers wetten op het recht van vereniging en vergadering en de ministeriële verantwoordelijkheid krijgen een storm van kritiek: het eerste ontwerp wordt verworpen, het tweede trekt Donker zelf in, waarna hij aftreedt als minister.

Thorbecke is niet de enige tegenstander van het ministerie. Groen van Prinsterer, de enige antirevolutionair maar met grote, oppositionele kwaliteiten, is ook een felle bestrijder van de regering. Hoewel Groen een conservatieve visie op de staat heeft, is zijn opvatting over het functioneren van de Kamer heel modern, net als zijn pleidooi voor een ruime toepassing van de rechten van godsdienst en onderwijs en van vereniging en vergadering. Ook Van Hall, de voormalige succesvolle minister, is een beleefde maar gevaarlijke tegenstander van Donker en later van Thorbecke.

Thorbeckes obstructie tegen de regering gaat ver. Tijdens de behandeling van het wetsontwerp op de *Pharmacopoea*, het geneesmiddelenboek en op de toelating van vreemdelingen dient hij cruciale amendementen op het allerlaatste moment in om bij de minister zoveel mogelijk verwarring te stichten. In zijn streven de regering ten val te brengen, ziet Thorbecke de Tweede Kamer vooral als een instrument dat hij volledig wil beheersen. Daarom wil hij zo snel mogelijk een nieuw reglement van orde met daarin zelfstandige rapporteurs die op eigen kracht met de regering onderhandelen over wetsontwerpen die in voorbereiding zijn bij de Tweede Kamer. Als de Kamer dat niet wil, reageert hij verongelijkt door de verdere discussie over de rapporteurs te boycotten. Het verwondert niemand dat al na acht maanden het doek voor de regering valt, waarmee zij de weg vrijmaakt voor het ministerie Thorbecke - Nedermeijer van Rosenthal.

Deze gang van zaken heeft grote invloed op het functioneren van de Tweede Kamer. De Thorbeckegezinde liberalen kijken meer hun aanvoerder naar de ogen dan dat zij kritisch en onafhankelijk de regie aanvaarden van hun prominente medeleden. Die zijn er wel degelijk. De kring bestaat vooral uit de ervaren Kamerleden met een instroom van nieuwe leden zoals Albarda, Fokker, Godefroi, Poortman en Van Zuylen van Nijevelt. Hun invloed is in debatten waarin Thorbecke zich terughoudend opstelt, opnieuw groot.

De analyse van het stemgedrag laat nog veel beter de continuïteit met de voorgaande periode zien. Allereerst overheerst de gouvernementele houding en keurt de Kamer vrijwel alle wetten goed met het bekende geleidelijke verloop van voor- naar tegenstemmers. Hoe gepolitiseerd de verhoudingen ook zijn, het heeft alleen invloed op het stemgedrag bij enkele organieke ontwerpen.

Op 1 november 1849 presenteert Thorbecke zijn ministerie dat, in zijn woorden, homogeen is met de vertegenwoordiging. Ondanks deze mooie woorden is de samenwerking met de Tweede Kamer heel wisselvallig. Het begin is hoopgevend voor Thorbecke. Een probleemloze aanvaarding van de door de vorige regering opgestelde begroting en de goedkeuring van belangrijke scheepvaartwetten van minister Van Bosse zijn de opmaat voor een bloeitijd waarin de Kamer Thorbeckes monumentale organieke wetten met grote meerderheden aanneemt. Tijdens de laatste anderhalf à twee jaar maakt vooral Van Bosse nog indruk met zijn belastingwetten, maar verder overheersen de mislukte optredens van de ministers Van Spengler, Van Sonsbeeck en Nedermeijer van Rosenthal.

Thorbeckes kwaliteiten als wetgever berusten op zijn vermogen heel goede wetten te maken met duidelijke uitgangspunten en consequente keuzes, zoals te zien in zijn wet op het Nederlanderschap, Provinciewet en Gemeentewet. Thorbecke is verder een heel deskundige en vastovertuigde verdediger van zijn ontwerpen. De Kamer is steeds weer geïmponeerd wat afbreuk doet aan haar onafhankelijkheid. Groen van Prinsterer is, als een van de weinige uitzonderingen, in zijn oppositie een klasse apart, maar het lukt hem niet om een substantiële aanhang te verwerven. Zijn antirevolutionaire overtuiging maakt hem bij voorbaat tot een eenling in de Kamer.

De liberale minister Van Bosse doet niet veel voor Thorbecke onder, al komt de Kamer bij hem wel tot haar recht. Als persoon is hij heel anders, minder dominant, minder uitgesproken, praktisch en gericht op het behalen van concrete resultaten die niet zoveel minder zijn dan van zijn collega. Zijn grootste prestaties zijn de scheepvaartwetten van 1850 en de talrijke belastingwetten (waarvan hij de belangrijkste intrekt) uit 1852. Van Bosses beleidsterrein is veel minder geschikt voor het maken van radicale keuzes, waar Thorbecke in uitblinkt. Belastinghervorming en vermindering van de staatsschuld appelleren bij de Kamerleden aan diepgewortelde overtuigingen en sentimenten die veel minder verbonden zijn met politiek liberale sympathieën. Het stemgedrag bij deze wetten is veel vrijer en onafhankelijker dan bij Thorbeckes wetten.

Het hapert niet alleen aan de homogeniteit met de Kamer. Het hapert nog veel meer aan de ministeriële homogeniteit die door Thorbecke (en in mindere mate door van Bosse) met voeten getreden wordt. Als de ministers Van Spengler, Van Sonsbeeck en Nedermeijer van Rosenthal tijdens hun optreden in de Kamer de steun van Thorbecke moeten missen, is de kans op succes vrijwel uitgesloten. Vooral Van Rosenthal, in de jaren veertig een prominent liberaal Kamerlid, moet het ontgelden bij Thorbecke en dus ook bij de thorbeckiaanse liberalen in de Kamer. Alle drie dienen zij voortijdig hun ontslag in.

De prominenten herwinnen hun sturende en dienende leiding als Thorbecke afwezig is of minder de wetgevingsagenda bepaalt. De kring, met daarin onder andere Duymaer van Twist, Van Goltstein, Van Hall, Van Zuylen van Nijevelt, Poortman, Dullert en Van Höevell, analyseren de ontwerpen en formuleren de verschillende standpunten die er ingenomen kunnen worden. De anderen spiegelen zich daaraan en op grond van de eigen, individuele - zie de analyses van de stemmingen - overtuiging bepalen zij vervolgens hun stem. Zo ging het in de jaren veertig en zo gaat het steeds meer onder het ministerie Thorbecke. Nedermeijer van Rosenthal is inmiddels te veel gemarginaliseerd om nog als medenaamgever te kunnen dienen.

De analyses van het stemgedrag leveren uitgesproken uitkomsten op. Allereerst brengen zij de verdeeldheid in de regering aan het licht. Gedurende alle jaren van het ministerie is de liberale oppositie tegen de ministers die het zonder de steun van Thorbecke (en soms van Van Bosse) moeten doen, groter dan de tegenovergestelde, conservatieve oppositie die zich vooral tegen de wetten van Thorbecke keert. Het is de statistische bevestiging van het grote gebrek aan ministeriële homogeniteit.

In de tweede plaats bevestigen de analyses de onafhankelijkheid van de Kamerleden. De geleidelijke overgangen in het stemgedrag wijzen er opnieuw op dat partijnamen niet meer zijn dan aanduidingen van groepen redelijk gelijkgezinde leden die, als het erop aan komt, net als voor en tijdens de herziening, naar hun eigen geweten stemmen.

De stemanalyses geven ook aan wat er wel veranderd is. Allereerst zijn de tweede dimensies (de tweede tegenstelling die het stemgedrag van de Kamerleden bepaalt en op een andere volgorde plaatst) verdwenen tijdens de ministeries Donker Curtius en Thorbecke. Het kan wijzen op een grotere homogeniteit binnen de Kamer en op de aanwezigheid van heel dominante politici zoals Thorbecke, met in zijn kielzog liberalen als Van Zuylen van Nijevelt en Van Höevell, de antirevolutionair Groen van Prinsterer en de onafhankelijke Van Hall.

In de tweede plaats is de invloed van Thorbecke op de langere termijn groot. Hij bevestigt de continuïteit door voortdurend het belang van het onafhankelijke (maar wel direct gekozen) Kamerlid zonder binding aan kiezer of partij. Thorbecke is heel belangrijk voor de ontwikkeling van de Tweede Kamer door zijn overtuiging een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de toekomst waarin, volgens het slot van de conclusie, geen plaats is 'voor goedbedoelde maar weinig doordachte respect voor bestaande structuren met veel openlijke en verborgen gebreken. En Thorbecke bevrijdt de Kamer met de directe verkiezingen van de last van de besloten netwerken en het bijbehorende cliëntelisme dat onlosmakelijk verbonden is met de verkiezing van de Kamer door de Provinciale Staten'.

Summary: *Work in progress. The functioning of the House of Representatives during, before and after the constitutional revision (1840-1853)*

The motive for this study is the surprise that was gained during an earlier study about the functioning of the Dutch Second Chamber (hereafter the House of Representatives) in 1848. This body seemed to actively contribute to the realization of the constitutional revision, led by a group of prominent MPs with Duymaer van Twist, Van Goltstein, Nedermeijer van Rosenthal, Schooneveld and Verweij Mejan. This is in contradiction with the existing interpretations that have been the focus of recent decades, from among others Boogman and Turpijn.

Recent literature about the House of Representatives in the decades after 1848 states that the introduction of the direct election of representatives, full ministerial responsibility and the extensive rights of the House are the beginning of a completely new phase in parliamentary history. According to Jouke Turpijn, the House of Representatives was -if it were- reinvented. This study into the continuity of the House of Representatives before, during and after the major revision of the constitution should make clear whether my surprise was justified, or whether Turpijn et al. are after all right. The latter is not the case, although their research yielded many new and surprising insights.

This study consists of three parts. The first part is about the year 1848, which was examined by answering questions about the activity of the House of Representatives during the revision of the constitution. As well, it examines what expertise the House supplied for the revision. Is the activity of the House an incident in which a frightened House of Representatives denies its conservative convictions under pressure of the circumstances? This is what many authors seem to believe. Or does the House make a final, substantial contribution to the revision of the constitution?

The results of this examination are the starting point for the analysis of the second part of the study that covers the period from 1840 to 1847. The central question is how the House functions during those years. The analysis concludes by answering the question that was also asked about 1848: is the revision of the constitution an incident, or does the House deliver thorough work on the basis of many years of experience? Part III deals with the years 1849 to 1853. Is there actually a new House that, as a fledgling, still has to learn a lot from its liberal tutors? Or are there other plausible explanations for the sometimes fickle behaviour of the Members of the House of Representatives?

The most important source for the study are the Acts of the House of Representatives. Relevant are not only the spoken words at a given moment, but also whether Members serve in certain offices, such as the House chairmanship, the leadership of the departments and the leadership of the various committees of the House. Based on this analysis, a group of approximately ten prominent Members of Parliament can be identified per parliamentary year,

originating from the various political movements represented in the Chamber. They appear to be indispensable for the successful course of the parliamentary debates.

In addition, all votes in the House of Representatives on government proposals from 1840 to 1853 were systematically investigated and described with the help of the interspace politics technique from Menno Wolters. This analysis technique is based on behavioural assumptions that have been translated into mathematical terms, and are then integrated into a large number of models that characterize voting behaviour with the help of seven hypotheses. Two models seem to fit very closely with the independent voting behaviour of the MPs in the years being investigated. These models order the Members of Parliament to reflect how closely they relate to the government on the basis of their voting behaviour. In the first model there is one opposition coalition to the government. In the second model there are two different opposition coalitions that are voting against a number of government proposals. The analyses appear to be an indispensable tool for checking how the support for the government is structured and for determining which political movements are present in the House.

In 1848, King William II personally determined the start of the constitutional revision when he informed the Chairman of the House Boreel van Hogelanden that he could agree to a far-reaching revision. Within a few days, the House provided a blueprint for a renewed constitution, that included the right of amendment and full ministerial responsibility but excluded direct election of representatives. The last topic was of utter importance to the liberals. However, the king all of a sudden changes course and places the initiative into the hands of the liberals. The most important of these are Donker Curtius, who will be minister of justice, and Johan Thorbecke, the chairman of the newly appointed state committee who must prepare the revision. After the necessary wrangling, the king accepts the twelve bills that the constitutional commission suggests, and the government proposes these bills to the House of Representatives. The House is under great pressure from the king, public opinion and the tense international situation to adopt the package unchanged as quickly as possible.

The House does not doubt the gravity of the circumstances for a moment, but that does not imply the complete agreement by all of its Members with the constitutional revisions. Many moderate and conservative members of Parliament are convinced that there must be a balance between the democratic and elected House of Representatives, the aristocratic and appointed Senate and the monarchy. Direct election of representatives, the most important demand of the liberals, is acceptable to them, provided that the king was to be safeguarded by a Senate that he may appoint. This would ensure the balance between these different bodies in the future. Mostly, the same Members of Parliament disagree with the complete freedom of association, religion and education. Both of these positions were difficult to reconcile with the government's proposal in which these freedoms were to be completely granted, and in which voters would elect both Houses of Parliament directly.

A heavy committee of rapporteurs with the prominent figures Duymaer van Twist, Corver Hooft, J.K. van Goltstein, J.E. van Panhuys and Verweij Mejan write a critical report on the

twelve bills that Donker Curtius cannot ignore. The government would have to make concessions: the Senate would not be directly elected, but by the Provincial States out of the class who pay the most direct taxes. Furthermore, the government restricts the right of association to some extent, and also slightly moderates the freedom of religion and education. The government does not accommodate other objections, such as the preservation of the Council of State.

The parliamentary consideration of the twelve bills prove to be a grave matter. The debates are comprehensive. The many Members who speak give careful account of their views and their voting behaviour. They acknowledge that the circumstances require concessions, but also emphasize that their convictions will ultimately decide their political position. The House eventually adopts all of the bills, but on sensitive topics there is a sizeable opposition of 14 to 29% of the Members of Parliament.

The analysis of voting behaviour shows the independent position of Members of Parliament very clearly. The twelve bills encounter two coalitions of opposition, one constitutional (against the Council of State) and one conservative (against an elected Senate). These coalitions very rarely overlap, and this can explain why the revision was never really in danger. Political parties can scarcely be identified, though a few political movements can be perceived.

The two most important findings of the 1848 examination are, first of all, that in the House of Representatives a group of about ten prominent Members were responsible for making the House an effective assembly. The second is the independent voting behaviour of Members of Parliament. The frequent references to this independence, and to the weight of conscience, were more than the pretence that it is often attributed to.

The investigation in part II, about the period ranging from 1840-1847, deals with the question how the House functions during that period. This period has a difficult onset. The definitive abandonment of Belgium in 1839 reveals a financial chaos that the government has carefully kept from the supervision of the House of Representatives till this moment. The subsequent constitutional revision of 1840 is therefore entirely devoted to the introduction of ministerial responsibility, in order to put an end to the devious practices that the government adopted in previous years.

It appears that a group of prominent Members is very active, consisting of Luzac, Van Rappard, Bruce and Schimmelpenninck van der Oye. Under the leadership of the latter, the House enforces the government's criminal responsibility and ministerial countersigning. Together with the biennial budget and the legal regulation of the colonial fiscal revenues, these are major and irreversible changes that give the House of Representatives a much more mature position relative to the government. Other issues do not receive sufficient attention during the revision. Examples of these are the conflicting provisions on electoral rules and the relative lack of attention for the acquirement of new Parliamentary rights, such as the right of amendment.

The interaction between government and individual ministers changes initially, such as minister Rochussen and, a little later, Schimmelpenninck van der Oye and Van Hall. These ministers actively effectuate the new ministerial responsibility. New Members of Parliament, such as Duymaer van Twist, Van Goltstein, De Man, Nedermeijer van Rosenthal, Van Rappard, Van Rechteren, Van Rijckevorsel, Schooneveld and Verweij Mejan, also make their appearance in the House. They adamantly insist on the settlement of the enormous State debts and transparent financial management.

In the first years after 1840, the budgetary crisis dominates all affairs. The national debt is so large that it cannot be paid with the ordinary income from taxes, and not even from the substantial colonial revenues. Despite the standing that he has, Minister Rochussen, just like his successor, is forced to resign from office. It is to Van Hall's credit that he manages to drive through 'credit legislation' with a combination of earlier proposals. This he only manages by threatening to implement an extraordinary tax on assets. According to all prominent Members of Parliament this legislative success paves the way for other improvements, such as judiciary reform, electoral rules and the legislative process. This would require a new revision of the constitution, this revision becoming the second major theme of the 1840s after the resolution of the budgetary crisis.

The House, with the prominent Members in the leading role, tries to convince the king of a rapid constitutional revision, especially during the annual debates about the King's Speech. This proves in vain. Thorbecke, Member of Parliament since 1844, decides to submit his 'nine-man proposal' with eight other Members. Thorbecke wants the House to take the initiative for a far-reaching revision, including the direct election of representatives. The debate of 26-30th of May 1845, on the question whether the House should proceed with this legislative proposal, can be seen as one of the highlights of political debate in the 1840s. All arguments for and against, including a broad range of alternatives, are discussed in detail. The 'nine-man proposal' proves to be a bridge too far for the House. By 21 votes in favour and 34 against, it decides not to consider the proposal. The government reacts very negatively to the 'nine-man proposal'. It misses the opportunity to come up with a promising alternative, for which more than enough building blocks had been provided. Although almost all authors write about this period as if consultations between the House and the government were completely fruitless, that is incorrect in several respects. The House continues to argue (cautiously) for constitutional revision, but this falls on deaf ears. Only when the conflicting electoral rules prove untenable, the king inevitably gives in.

Although the House is a very indirectly elected legislature during this period, it proves capable of holding important and substantive debates on budgets, loan laws and the need for constitutional revision. This is reflected in the analysis of the voting behaviour during this period. The most important outcome of the voting analysis is that the majority of the Parliament are in support of the government. However, the government consistently has to deal with a substantial and ever-growing opposition, with the liberals leading the way. In these years as well, voting is done on an individual basis on the basis of personal convictions and

not on the basis of political grouping. This ensures a steady and predictable ranking of votes ranging from support towards opposition of the government. On specific topics the voting order of MPs can be markedly different. This marks an extra contradiction that influences the voting behaviour of the House.

Part III focuses on the effects of the new competences in the hands of a new generation of Members of Parliament. Are these effects so considerable that they unrecognizably change the House of Representatives?

The new beginning after the first direct elections of November 30, 1848 is more difficult than expected. The 35 new MPs undoubtedly have to get accustomed, but that is not the main reason. The main reason is the great contrast between Thorbecke as leader of the Liberals in the House and Donker Curtius as the most important minister within the government. Donker sees himself as a successful liberal minister who has piloted the revised constitution through the Parliament and is now called on to translate this constitution into modern organic laws, on the basis of strict planning. Thorbecke, on the other hand, is regarded by himself and his supporters as the auctor intellectualis of the constitution and the only person capable of designing the organic laws in the same spirit. This contrast provides a short, dramatic session in which no law of significance comes into being. Donker's laws on the right of association and assembly and on ministerial responsibility are received with a storm of criticism: the first draft is rejected, the second is withdrawn by Donker himself, after which he resigns as minister.

Thorbecke is not the only opponent of the ministry. Groen van Prinsterer, the only anti-revolutionary in the House but equipped with great oppositional quality, also fiercely opposes the government. Though his vision of the state is conservative, he also has very modern views on the functioning of the House and on the broad application of the rights of religion, education, association and assembly. Also Van Hall, the former successful minister, is a polite but dangerous opponent of Donker and later of Thorbecke.

Thorbecke's obstruction of the government is considerable. During the consideration of the bill on the Pharmacopoeia, the medicine book and the admission of aliens, he submits crucial amendments at the very last moment to cause as much confusion for the minister as possible. In his attempt to overthrow the government, Thorbecke primarily sees the House of Representatives as an instrument that he wants to fully control. That is why he wants new rules of procedure as soon as possible, which would include independent rapporteurs that negotiate with the government about bills that are being prepared in the House. When the House does not agree to this, he reacts in an offended manner by boycotting the further discussion about the rapporteurs. It is no surprise that after eight months the curtain falls for the government, thus paving the way for the ministry of Thorbecke-Nedermeijer van Rosenthal.

This state of affairs has a major impact on the functioning of the House of Representatives. The Thorbecke-minded liberals keep a close eye on their leader instead of critically and independently accepting the control of their prominent fellow members. Independent MP's are however still present, consisting mainly of experienced MPs but also including an influx of new Members such as Albarda, Fokker, Godefroi, Poortman and Van Zuylen van Nijevelt. Their influence is again great in debates in which Thorbecke takes a restrained approach.

The analysis of voting behaviour more clearly shows the relative continuity compared to the previous period. First of all, the constructive attitude towards government still dominates, and the House approves almost all of the bills with the well-known gradual ranking from support to opposition. No matter how politicized the relationships are, this only influences the voting behaviour on a few organic legal designs.

On November 1, 1849, Thorbecke presents his ministry that, in his words, is homogenous to the representation in the House. Despite these fine words, the cooperation with the House of Representatives is very volatile. The onset is hopeful for Thorbecke. A trouble-free assent of the budget drawn up by the previous government and the approval of important shipping laws from Minister Van Bosse are the prelude to a heyday in which the House adopts monumental organic laws with large majorities. During the last one and a half or two years, minister Van Bosse in particular still makes an impression with his tax laws, but otherwise the lacklustre performances of ministers Van Spengler, Van Sonsbeeck and Nedermeijer van Rosenthal predominate.

Thorbecke's qualities as a legislator are built on his ability to make very good laws with clear principles and consistent choices, as can be seen in his law on Dutch nationality, the Provinces Act and Municipalities Act. Thorbecke is also a very professional and cogent defender of his legislative bills. The House is impressed time and again, which detracts from its independence. As one of the few exceptions, Groen van Prinsterer is in a class of his own as opposition, but he fails to secure a substantial following. His anti-revolutionary conviction makes him a loner in the House in advance.

The liberal minister Van Bosse is not very much inferior to Thorbecke, although the House does play a more significant role with him. His personality is very different: less dominant, less outspoken, practical and focused on achieving concrete results that are not so much inferior to that of his colleague. His greatest achievements are the shipping laws of 1850 and the numerous tax laws of 1852 (of which he repeals the most important one). Van Bosse's policy area is much less suitable for making radical choices, in which Thorbecke excels. Tax reform and the reduction of the national debt appeal to the deeply-rooted beliefs and sentiments of MP's and are much less connected to politically liberal sympathies. The voting behaviour with these laws is much freer and more independent than with Thorbecke's laws.

Not only the homogeneity of the House proves a problem. Even more so, the ministerial unity is lacking as it is trampled underfoot by Thorbecke (and to a lesser extent by van Bosse).

When the ministers Van Spengler, Van Sonsbeeck and Nedermeijer van Rosenthal act without Thorbecke's support during their interaction with the House, the chances of success prove to be virtually absent. Van Rosenthal in particular, though being a prominent liberal member of parliament in the 1840s, is on the receiving end of Thorbecke's lack of support and his group of liberals in the House. All three submit their resignation prematurely.

The prominent Members regain their guiding and serving leadership when Thorbecke is absent or not determining the legislative agenda. This group, including Duymaer van Twist, Van Goltstein, Van Hall, Van Zuylen van Nijvelt, Poortman, Dullert and Van Höevell, among others, analyse the legislative bills and formulate the various points of view that can perceptibly be taken. The other Members reflect on the varying viewpoints and determine their votes on the basis of their own individual convictions - for this the previous analysis of voting behaviour proves ever relevant. That was the template in the 1840s, and is increasingly so under the Thorbecke ministry. Nedermeijer van Rosenthal has since become too marginalized to still serve in a leading role.

The analyses of voting behaviour yield pronounced results. First of all, they bring to light the division within the government. Throughout the years of the ministry, the liberal opposition to the ministers without the support of Thorbecke (and sometimes Van Bosse) is greater than the conservative opposition that is primarily opposed to Thorbecke's laws. It is the statistical confirmation of the great lack of ministerial unity. Secondly, the analyses confirm the independence of the MPs. The gradual ranking in voting behaviour again indicates that party names are no more than indications of groups of fairly like-minded Members of Parliament. When push comes to shove, these Members vote according to their own conscience, just like before and during the constitutional revision. The voting analyses also indicate what has changed. First of all, the second dimensions (the contrast that determines the voting behaviour of MPs and places them in a different order) disappeared during the ministries of Donker Curtius and Thorbecke. It may indicate greater homogeneity within the House and the presence of very dominant politicians such as Thorbecke, and in his wake liberals such as Van Zuylen van Nijvelt and Van Höevell, the anti-revolutionary Groen van Prinsterer and the independent Van Hall.

Secondly, the influence of Thorbecke in the longer term is great. He affirms the continuity of the House by constantly emphasizing the importance of the independent (and directly elected) MP without loyalty to the voter or to a political party. Thorbecke is very important for the development of the House of Representatives because he strongly believes in the active contribution to the design of the future. In this future, according to the end of the conclusion: "there is no room for well-intentioned but little thought-out respect for existing structures that have many open and hidden defects. With direct elections, Thorbecke liberates the House from the burden of the closed networks and the associated clientelism that is inextricably linked to the election of the Upper House by the Provincial States."

Dankwoord

Tijdens de totstandkoming van dit proefschrift groeide mijn twijfel aan de juistheid van het gezegde dat je een boek niet alleen schrijft. Schrijvers die hun lezers een inkijk gunnen in de moeite om een tekst op papier te krijgen, noemen steevast de twijfel en de eenzaamheid tijdens de lange weg naar een leesbaar boek. Ik weet nu dat zij gelijk hebben, meer dan dat zelfs.

Hiermee is gelukkig niet alles gezegd. Hoe eenzaam het werk ook kan zijn, steeds waren er wegwijzers en medestanders die, soms onopzettelijk, gedurende kortere of langere tijd met me opgetrokken zijn. De eerste die de hele route kent en voor een deel ook bepaald heeft, is mijn promotor prof. dr. Niek van Sas. Hij praktiseerde met regelmaat zijn kwaliteit om, door steeds te benadrukken dat deze studie een noodzakelijke bijdrage is aan het debat over de Tweede Kamer rond 1848, mijn latente twijfel te bagatelliseren. Lange tijd nam hij de onvoldoende scherpste in de opzet ogenschijnlijk voor lief, maar mijn eigen onvrede daarover liet hij intact. Hij beschikte over het geduld om de verbeteringen af te wachten die hijzelf wenselijk of noodzakelijk vond. Voor de inhoud en compositie van dit boek ben ik zelf verantwoordelijk, maar zonder zijn vriendelijk-kritische begeleiding was het er in deze vorm niet gekomen. De goedkeuring van het manuscript zonder aanvullende eisen van mijn copromotor prof. dr. Remieg Aerts is een compliment voor Niek van Sas.

De tweede wegwijzer is Menno Wolters, de auteur van *Interspace politics*, waaraan ik de analysetechniek ontleend heb. Samen waren we het helemaal eens over de toegevoegde waarde van de stemanalyses, al verschilden we soms van mening over het aandeel ervan in de verschillende hoofdstukken. Zijn vasthoudende steun heeft ertoe bijgedragen dat de stemanalyses een van de pijlers van het betoog zijn geworden.

Daarnaast hebben veel anderen, actief of *en passant*, een bijdrage geleverd aan dit boek. Mijn collega's van de sectie geschiedenis op het Ichthus College bleven belangstellend, al stelde ik hun volharding wel op de proef. Henriëtte van de Wetering heeft deel I en II van noodzakelijk taalkundig commentaar voorzien, Hannie Groenendijk heeft dat gedaan van de gereviseerde tekst. Janine de Sterke was altijd bereid om het zoveelste hoofdstuk in weer een nieuwe versie af te drukken.

Tijdens de laatste fase waren Ab van der Roest en, de meest kritische van allen, mijn zoon Roelof bereid om mee te lezen en denken over het geheel van het onderzoek. Corina Oomen en haar echtgenoot Peter Hofman hebben het omslagontwerp voor hun rekening genomen en Henk-Jan Oomen de vertaling van de samenvatting. Hun spontane bereidheid om dat te doen, waardeer ik bijzonder.

Hoeveel het onderzoek en het schrijven van het boek van mijn gezin gevergd heeft, is door mij moeilijk vast te stellen. Dat Marieke mij beter kent dat de negentiende eeuw is in hoogte- en dieptepunten beslissend geweest. Haar oprechte vreugde toen het boek af was, en die van Roelof en Anneke, Fredrike en Chris, Annebeth en Guillaume en van Reinoud en Angela, is een onverdiend geschenk.

Werk in uitvoering

Een trouwe metgezel tijdens de laatste jaren is Abraham Joshua Heschel met zijn boek *God zoekt de mens* geworden. In mooie en heel precies geformuleerde zinnen schrijft hij over Gods compassie met de mens die alle kwaad te boven gaat. De tijdloze opdracht is gerechtigheid te oefenen en barmhartig te zijn door ‘*menselijk en heilig*’ te zijn. Het is de basis van alle - ook parlementaire - verantwoordelijkheid.

Bijlage

i Verkorte titels van wetsontwerpen met geanalyseerde stemmingen

De geanalyseerde stemmingen in de tabellen zijn steeds op chronologische volgorde genummerd. Per zittingsjaar zijn de verkorte titels van de wetsontwerpen opgenomen met de uitslag ([voorstemmen]-[tegenstemmen]), de vindplaats in de *Handelingen* van dat jaar en de datum waarop de stemming plaatsvindt.¹

a Zitting 1840-1841

- 1 Opheffing van het Amortisatie-Syndicaat, 42-5 st., 29 (15 december 1840).
- 3 Intrekking van de schatkistbiljetten, 20-30 st., 38 (idem).
- 4 Uitgifte van vier en half percents schatkistbiljetten, 42-8 st., 39 (idem).
- 6 Begroting H. II, Hoge Colleges van Staat, 47-2 st., 67 (22 december 1840).
- 8 Begroting H. IV, Justitie, 48-1 st., 73 (idem).
- 16 Onvoorziene uitgaven, 42-7 st., 84 (23 december 1840).
- 18 Bevordering van de belangen van de Landbouw, 42-3 st., 118 (29 december 1840).
- 21 Vaststelling van de Rechtelijke Organisatie van Limburg, 46-6 st., 184 (14 mei 1841).
- 22 Regeling van enige punten van Justitie, 47-6 st., 188-189 (15 mei 1841).
- 23 Opheffing van de exceptionele toestand van Limburg, 45-8 st., 192 (idem).
- 24 Indeling van de rechterlijke arrondissementen in Limburg, 3-50 st., 194 (idem).
- 34 Regeling van de rechtsmacht van heemraadschappen, enz., 45-6 st., 340 (5 oktober 1841).
- 36 Begroting 1842 en 1843, H. I, Huis des Konings, 38-14 st., 372 (7 oktober 1841).
- 37 Begroting H. II, Hoge Colleges van Staat, 33-21 st., 376 (8 oktober 1841).
- 40 Begroting H. V, Binnenlandse Zaken, 32-21 st., 388 (idem).
- 41 Begroting H. VI, Hervormde en andere Erediensten, 51-1 st., 388 (idem).
- 42 Begroting H. VII, Rooms-Katholieke Eredienst, 52-1 st., 389 (idem).
- 43 Begroting H. VIII A, Marine, 33-19 st., 395 (idem).
- 44 Begroting H. VIII B, Koloniën, 44-3 st., 396 (9 oktober 1841).
- 46 Begroting H. X, Oorlog, 29-22 st., 413 (idem).

b Zitting 1841-1842

- 1 Begroting van Buitenlandse Zaken, 39-6 st., 29 (5 november 1841).
- 4 Regeling van het koloniaal batig slot over 1842, 6-45 st., 111 (14 juni 1842).
- 5 Overschrijving van hypothecaire inschrijvingen, 46-3 st., 116 (15 juni 1842).
- 6 Regeling van Burgerlijke Pensioenen, 12-31 st., 133 (18 juni 1842).
- 9 Aflossing en intrekking van schuld over 1842, 41-10 st., 167 (1 juli 1842).
- 11 Regeling van het Notarisambt, 43-9 st., 183⁵ (2 juli 1842).
- 13 Belasting op de runderen, 32-12 st., 202 (5 juli 1842).

c Zitting 1842-1843

- 5 Geldlening voor de steenweg van Maastricht naar de Gelderse grens, 47-5 st., 158 (11 februari 1843).
- 6 Verdeling der grondbelasting tussen bebouwde en onbebouwde eigendommen, 35-4 st., 195 (10 maart 1843).
- 7 Wijziging van het recht van Patent, 42-6 st., 215 (24 maart 1843).
- 8 Wijziging van de personele belasting: 29-26 st., 239 (5 april 1843).
- 9 Voorlopige instandhouding van wetten in Limburg, 44-2 st., 252 (17 mei 1843).
- 10 Intrekking enz. van kosten, schaden en interessen, 21-27 st., 265 (20 mei 1843).
- 12 Intrekking enz. van artikelen over boedelscheidingen, 46-2 st., 376 (29 mei 1843).
- 14 Wijziging van de heffing der rechten van doorvoer, 42-6 st., 383 (idem).

¹ Zie voor het volledige overzicht van alle stemmingen met de dito beschrijvingen: DANS.
<https://doi.org/10.17026/dans-xc3-f7g7>

- 16 Vaststelling van het tarief Justitiekosten I: kantonrechters en griffiers, 39-8 st., 423 (14 augustus 1843).
- 18 Idem III: advocaten, 5-39 st., 439 (15 augustus 1843).
- 19 Idem IV: procureurs, 7-37 st., 443 (idem).
- 21 Idem VI: bewaarders, enz., 33-9 st., 444 (idem).
- 23 Regeling beheer van sloopwettelijke, 25-23 st., 457 (18 augustus 1843).
- 24 Recht van Zegel, 47-7 st., 498 (15 september 1843).
- 25 Fonds der Gevangenen, 35-18 st., 502 (18 september 1843).
- 27 Begroting 1844 en 1845 H I, Huis des Konings, 33-24 st., 644 (29 september 1843).
- 28 Begroting H. II, Hoge Colleges van Staat, 22-33 st., 659 (30 september 1843).
- 29 Begroting H. III, Buitenlandse Zaken, 34-19 st., 673 (2 oktober 1843).
- 30 Begroting H. IV, Justitie, 36-19 st., 681 (idem).
- 33 Begroting H. VII, Rooms-Katholieke Eredienst, 50-6 st., 709 (3 oktober 1843).
- 34 Begroting H. VIII, Marine, 22-34 st., 713 (idem).
- 35 Begroting H. IX A, Nationale Schuld, 42-14 st., 715 (idem).
- 36 Begroting H. IX B, Financiën, 25-32 st., 728 (4 oktober 1843).
- 37 Begroting H. X, Oorlog, 44-13 st., 751 (idem).
- 38 Begroting H. XI, Koloniën, 48-8 st., 758 (5 oktober 1843).
- 39 Begroting H. XII, Onvoorziene uitgaven, 32-24 st., 762 (idem).
- 40 Begroting, wet op de Middelen, 41-15 st., 767 (idem).

d Zitting 1843-1844

- 3 Overschrijving voor de wegen in Friesland en Groningen, 46-6 st., 65 (19 december 1843).
- 7 Begroting H. II, Hoge Colleges van Staat, 46-6 st., 90 (22 december 1843).
- 8 Begroting H. VIII, Marine, 44-7 st., 103 (idem).
- 9 Begroting H. IX B, Financiën, 49-1 st., 116 (23 december 1843).
- 10 Regeling van het fonds voor de koloniën der maatschappij van weldadigheid, 41-3 st., 121 (3 januari 1844).
- 11 Regeling van de kosten van opheffing bijzondere fondsen, 44-2 st., 142 (19 januari 1844).
- 14 Regeling enz. van de achterstand over 1840 en vroeger, 30-24 st., 207 (7 februari 1844).
- 15 Aanvulling van de middelen over 1841, 1842 en 1843, 29-25 st., 218 (8 februari 1844).
- 16 Leningwet, 32-25 st., 379 (29 februari 1844).
- 17 Aanvulling der middelen over 1844 en 1845, 25-29 st., 390 (1 maart 1844).
- 18 Aflossing van schuld aan de Handel-Maatschappij, 31-23 st., 391 (idem).
- 20 Dekking van kosten voor de uitlozing der Vlaamse wateren, 44-5 st., 413 (15 juni 1844).
- 21 Opheffing fonds voor de droogmaking van de Zuidplas, 22-32 st., 422 (19 juni 1844).
- 22 Verhoging begroting over 1844 en 1845 voor de Friese wegen, 53-1 st., 423 (idem).
- 23 Aflossing of verwisseling van nationale schuld, 43-14 st., 448 (21 juni 1844).
- 24 Regeling van het koloniaal batig slot over 1843, 43-9 st., 462 (22 juni 1844).

e Zitting 1844-1845

- 1 Aflossing van schuld over 1844: 47-7 st., 101 (13 november 1844).
- 2 Aflossing van schuld aan de Handel-Maatschappij: 51-2 st., 103 (idem).
- 4 Verbetering van de accijns op het geslacht: 26-27 st., 142 (28 november 1844).
- 6 Verlenging doorvoerverbetering accijns op het geslacht, 45-5 st., 156 (7 december 1844).
- 7 Verbetering van de accijns op de zeep, 26-25 st., 156 (idem).
- 8 Verbetering van de accijns op het geslacht, 39-1 st., 174 (12 december 1844).
- 9 Verhoging begroting H. IX B voor het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds, 39-1 st., 180 (idem).
- 10 Wijziging van de doorvoerrechten, enz., 40-10 st., 246 (10 maart 1845).
- 11 Tijdelijke instandhouding van wetten in Limburg, 47-5 st., 271 (19 april 1845).
- 12 Wijziging H IX, Nationale Schuld, 45-4 st., 302 (25 april 1845).
- 13 Invordering van 's Rijks Directe Belastingen, 41-12 st., 315 (26 april 1845).
- 14 Muntwet,, 36-18 st., 335 (28 april 1845).

- 15 Onteigening voor het algemene nut, 20-31 st., 364 (30 april 1845).
- 16 Uitoefening der verschillende takken van geneeskunst, 6-44 st., 389-390 (7 mei 1845).
- 19 Tarief op de rechten van in-, uit- en doorvoer, 31-24 st., 567 (5 juni 1845).
- 20 Tijdelijken afstand van het beheer van domaniale Steenkolenmijnen te Kerkrade, 44-3 st., 570 (7 juni 1845).
- 21 Begroting 1846 en 1847 H I, Huis des Konings, 37-19 st., 601 (17 juni 1845).
- 22 Begroting H. II, Hoge Colleges van Staat, 36-20 st., 605 (18 juni 1845).
- 24 Begroting H. IV, Justitie, 37-19 st., 617 (19 juni 1845).
- 25 Begroting H. VI, Hervormde en andere Erediensten, 41-15 st., 618 (idem).
- 26 Begroting H. VII, Rooms-Katholieke Eredienst, 39-16 st., 621 (idem).
- 27 Begroting H. VIII, Marine, 40-14 st., 636 (20 juni 1845).
- 28 Begroting H. IX A, Nationale Schuld, 39-14 st., 637 (idem).
- 29 Begroting H. IX B, Financiën, 39-15 st., 638 (idem).
- 30 Begroting H. X, Oorlog, 35-19 st., 645 (idem).
- 31 Begroting H. XI, Koloniën, 37-18 st., 649 (21 juni 1845).
- 32 Begroting H. XII, Onvoorziene uitgaven, 26-29 st., 656 (idem).
- 33 Begroting, wet op de Middelen, 38-13 st., 663 (23 juni 1845).
- 34 Begroting H. V, Binnenlandse Zaken, 32-17 st., 668 (idem).
- 35 Begroting H. III, Buitenlandse Zaken, 28-19 st., 675 (25 juni 1845).
- 36 Begroting H. XII, Onvoorziene uitgaven, 34-13 st., 677 (idem).

f Zitting 1845-1846

- 1 Aflossing van schuld over 1845: 38-1 st., 34 (8 november 1845).
- 3 Wijziging van het recht op het zegel: 33-15 st., 45 (14 november 1845).
- 4 Aanmoediging van de invoer van levensmiddelen: 47-5 st., 73 (19 november 1845).
- 5 Regeling van het koloniaal batig slot van 1844: 42-11 st., 94 (28 november 1845).
- 6 Uit roulatie nemen van oude zilveren muntspeciën: 49-6 st., 114 (11 december 1845).
- 7 Vervanging van schatkistbiljetten: 21-34 st., 131 (12 december 1845).
- 8 Verhoging van de begroting voor 1845 voor het Burgerlijk Pensioenfonds: 52-2 st., 136 (13 december 1845).
- 11 Aanvulling van de Middelen over 1844 en 1845, 40-5 st., 141 (16 december 1845).
- 13 Overbrenging op de begroting van 1846 van geld voor het muntwezen, 48-4 st., 186 (3 maart 1846).
- 14 Regeling van den accijns op de suiker, 44-11 st., 210 (23 maart 1846).
- 15 Buitengewone bijdrage aan de Maatschappij van Weldadigheid, 49-1 st., 214 (25 maart 1846).
- 17 Opheffing van het Fonds voor den Landbouw en de instelling van een Veefonds, 13-45 st., 320 (4 april 1846).
- 18 Opheffing van het Fonds van de Nationale Nijverheid, 51-3 st., 324 (6 april 1846).
- 19 Voortzetting van den weg van 's Hertogenbosch naar Culemborg, 40-15 st., 345 (idem).
- 20 Regeling van de Burgerlijke Pensioenen, 36-16 st., 358 (8 april 1846).
- 21 Schadevergoeding door militaire inundaties, 26-25 st., 392 (21 april 1846).
- 22 Voorwaardelijke verhoging van de rechten van in- en uitvoer, 43-11 st., 396 (24 april 1846).
- 25 Gelijkstellen van Russische schepen met die van de meest begunstigde naties, 44-6 st., 411 (2 mei 1846).
- 26 Kosten van de Algemeene Landsdrukkerij 1841-1847, 37-11 st., 411 (idem).
- 27 Wetboek van Strafrecht, Boek I, Titel I (van misdrijven en derzelve onderscheidingen), 32-24 st., 462 (5 mei 1846).
- 28 Wetboek van Strafrecht, Boek I, Titel II (van straffen in het algemeen), 26-30 st., 473 (6 mei 1846).
- 31 Onderhoudskosten van de steenweg van Maastricht naar de Gelderse grenzen, 40-7 st., 479 (7 mei 1846).

g *Zitting 1846-1847*

- 2 Regeling van het koloniaal batig slot over 1845, 27-13 st., 75 (4 november 1846).
- 5 Ontvangsten en uitgaven van het pensioenfonds, ontwerp A, 42-8 st., 159 (15 maart 1847).
- 6 Ontvangsten en uitgaven van het pensioenfonds, ontwerp B, 42-8 st., 159 (idem).
- 8 Tarief van het honorarium der notarissen, 41-4 st., 180 (19 maart 1847).
- 10 Verhoging begroting H. IX voor de droogmaking van het Haarlemmermeer, 24-21 st., 204 (24 maart 1847).
- 11 Tijdelijke instandhouding van wetten in Limburg, 38-3 st., 207 (27 maart 1847).
- 12 Overbrenging op de begroting van 1847 van geld voor het muntwezen, 21-20 st., 220 (29 maart 1847).
- 14 Intrekking graanwet van 1835 voor nieuwe graanrechten, 54-4 st., 265 (6 mei 1847).
- 15 Regeling en afsluiting van de fondsen voor kwade posten, 46-5 st., 273 (8 mei 1847).
- 18 Aanvulling van de middelen over 1845, 46-11 st., 289 (14 mei 1847).
- 19 Verlenen van een buitengewone bijdrage aan de Maatschappij van Weldadigheid, 56-1 st., 290 (idem).
- 20 Regeling van het muntwezen, 26-27 st., 320 (28 juni 1847).
- 21 Wetboek van Strafrecht, Boek I, Titel I (van misdrijven en derzelver onderscheidingen), 35-16 st., 337 (13 juli 1847).
- 22 Idem, Boek I, Titel II (van straffen in het algemeen), 38-15 st., 368 (15 juli 1847).
- 23 Idem, Boek I, Titel III (van poging tot misdrijf), 47-6 st., 372 (16 juli 1847).
- 24 Idem, Boek I, Titel IV (van daden van noodweer), 24-30 st., 378 (idem).
- 25 Idem, Boek I, Titel VI, 47-3 st., 397 (17 juli 1847).
- 26 Idem, Boek I, Titel VII (rehabilitatie), 42-7 st., 398-399 (idem).
- 27 Idem, Boek I, Titel V, 34-18 st., 402 (19 juli 1847).
- 28 Idem, Boek II, Titel I (van misdaden en wanbedrijven tegen de rust en veiligheid van den Staat), 15-41 st., 452 (21 juli 1847).
- 29 Opheffing van het fonds voor proces-kosten, enz., 48-1 st., 457 (23 juli 1847).
- 30 Intrekking van de accijns op het gemaal van de rogge, 13-44 st., 500 (28 juli 1847).
- 32 Begroting H. II, Hoge Colleges van Staat, 34-24 st., 536 (30 juli 1847).
- 33 Begroting H. III, Buitenlandse Zaken, 32-26 st., 555 (2 augustus 1847).
- 34 Begroting H. IV, Justitie, 35-23 st., 563 (idem).
- 35 Begroting H. V, Binnenlandse Zaken, 31-27 st., 579 (3 augustus 1847).
- 36 Begroting H. VI, Hervormde en andere Erediensten, 43-14 st., 588 (idem).
- 37 Begroting H. VII, Rooms-Katholieke Eredienst, 43-13 st., 595 (4 augustus 1847).
- 38 Begroting H. VIII, Marine, 45-13 st., 603 (idem).
- 39 Begroting H. IX A, Nationale Schuld, 53-1 st., 605 (idem).
- 40 Begroting H. IX B, Financiën, 34-23 st., 614 (5 augustus 1847).
- 41 Begroting H. X, Oorlog, 37-20 st., 624 (idem).
- 42 Begroting H. XI, Koloniën, 34-23 st., 634 (idem).
- 43 Begroting H. XII, Onvoorziene uitgaven, 36-20 st., 639 (6 augustus 1847).
- 46 Wetboek van Strafrecht, Boek I, Titel IV (van daders, mededaders, enz.), 44-5 st., 658 (7 augustus 1847).
- 48 Stem- en kiesrecht I, 27-31 st., 673 (9 augustus 1847).

h *Zitting 1847-1848*

Stemmingen in de Tweede Kamer

- 1 Uitgaven voor de steenweg van Maastricht naar de Gelderse grens, 47-7 st., 237 (11 maart 1848).
- 9 Verhoging van de begroting van Oorlog, 46-1 st., 285 (28 maart 1848).
- 11 Regeling van het koloniaal batig slot voor 1846, 44-9 st., 301 (11 mei 1848).
- 14 Afschaffing van geseling en brandmerk, 30-21 st., 470 (11 juli 1848).
- 20 Niet-ervullen van vacatures in provinciale gerechtshoven, 29-14 st., 558 (20 juli 1848).
  - I Grondwet I, *Van het Rijk*, 48-8 st., 710 (18 augustus 1848).
  - III Grondwet III, *Van de Staten-Generaal*, 41-15 st., 744 (19 augustus 1848).

- II Grondwet II, *Van den Koning*, 47-9 st., 744 (idem).
- IV Grondwet IV, *Van de Provinciale Staten en Gemeentebesturen*, 39-17 st., 757 (21 augustus 1848).
- 26 Nieuwe verhoging van Oorlog, 21-32 st., 770 (22 augustus 1848).
- 27 Verkoop van domeinen, 53-3 st., 773 (idem).
- VI Grondwet VI, *Van de Godsdienst*, 42-13 st., 800 (23 augustus 1848).
- VIII Grondwet VIII, *Van de Defensie*, 50-6 st., 815 (24 augustus 1848).
- IX Grondwet IX, *Van den Waterstaat*, 46-10 st., 817 (idem).
- X Grondwet X, *Van het Onderwijs en het Armwezen*, 52-4 st., 824 (idem).
- XI Grondwet XI, *Van veranderingen en bijvoegselen*, 55-1 st., 826 (idem).
- XII Grondwet XII, *Additionnele artikelen*, 40-16 st., 834 (idem).

Stemmingen in de Dubbele Kamer

- I Grondwet I, *Van het Rijk*, 96-17 st., 940-941 (4 oktober 1848).
- III Grondwet III, *Van de Staten-Generaal*, 92-22 st., 958-959 (5 oktober 1848).
- II Grondwet II, *Van den Koning*, 100-14 st., 959 (5 oktober 1848).
- IV Grondwet IV, *Van de Provinciale Staten en Gemeentebesturen*, 100-14 st., 967 (6 oktober 1848).
- V Grondwet V, *Van de Justitie*, 112-2 st., 971 (idem).
- VI Grondwet VI, *Van de Godsdienst*, 98-16 st., 975 (idem).
- VII Grondwet VII, *Van de Finantien*, 114-0 st., 979 (idem).
- VIII Grondwet VIII, *Van de Defensie*, 110-4 st., 983 (idem).
- IX Grondwet IX, *Van den Waterstaat*, 100-13 st., 988 (idem).
- X Grondwet X, *Van het Onderwijs en het Armwezen*, 108-5 st., 996 (7 oktober 1848).
- XI Grondwet XI, *Van veranderingen en bijvoegselen*, 109-4 st., 999 (idem).
- XII Grondwet XII, *Additionnele artikelen*, 92-21 st., 1011 (idem).

i Zitting 1849

- 1 Onvervreemdbaar verklaren van militaire pensioenen, 51-8 st., 403 (1 mei 1849).
- 2 Vergroting gebouw te Ooltgensplaat, 52-3 st., 405 (2 mei 1849).
- 3 Fonds domeinen, dienstjaar 1848, 40-19 st., 410 (3 mei 1849).
- 4 Vrijdom van accijns voor vermicelli- en macaronifabrieken, 47-12 st., 415 (idem).
- 5 Reis- en verblijfskosten E.K.-leden en reiskosten T.K.-leden, 56-5 st., 427 (4 mei 1849).
- 6 Aanvulling begroting voor 1849, 47-13 st., 433 (5 mei 1849).
- 8 Recht van vereniging en vergadering: 6-54 st., 486 (16 mei 1849).
- 9 Regeling koloniaal batig slot over 1847, 59-1 st., 517 (21 mei 1849).
- 10 Fonds van herbelasting op de grondbelasting over 1840 tot 1843, 58-1 st., 564 (18 juni 1849).
- 11 Regeling fondsen voor verstrekkingen uit 's Rijks-magazijnen: 11-42 st., 582 (19 juni 1849).
- 12 *Pharmacopoea Neerlandica*, 36-23 st., 612 (16 juli 1849).
- 13 Buitengewone opcenten in Noord-Brabant, 53-9 st., 625 (17 juli 1849).
- 15 Voorziening omtrent de kroondomeinen, 55-5 st., 709 (25 juli 1849).
- 20 Twee provinciale belastingen in Friesland over 1849 en 1850, 31-10 st., 759 (4 september 1849).
- 21 Overeenkomst met de Nederlandsche Handel-Maatschappij, 32-26 st., 796 (8 september 1849).
- 22 Inwisseling van zilveren speciën, 50-6 st., 805 (11 september 1849).
- 24 Openbaarmaking van de Handelingen der Staten-Generaal, 47-3 st., 829 (12 september 1849).
- 25 Uitbetaling van pensioenen aan (voormalige) werklieden van 's Rijks werven, 43-4 st., 833 (13 september 1849).

j Zitting 1849-1850

- 1 Overgang in werkelijke schuld, 49-1 st., 43 (3 december 1849).
- 3 Begroting H. II, Hoge Colleges van Staat, 60-1 st., 111 (14 december 1849).
- 4 Begroting H. III, Buitenlandse Zaken, 54-5 st., 129 (idem).
- 11 Begroting H. X, Oorlog, 52-8 st., 194 (19 december 1849).
- 12 Begroting H. XI, Koloniën, 46-1 st., 201 (idem).

- 14 Begroting, wet op de Middelen, 56-1 st., 225 (20 december 1849).
- 16 Bepalingen opgeheven fonds voor proceskosten, 42-1 st., 259 (22 december 1849).
- 17 Pensioenfonds voor burgerlijke ambtenaren 1850, 37-10 st., 261 (idem).
- 21 Provinciale belasting in Friesland, 36-1 st., 264 (idem).
- 22 Provinciale belasting in Overijssel, 40-1 st., 264 (idem).
- 24 Provinciale belasting in Drenthe, 43-1 st., 264 (idem).
- 26 Nieuw artikel begroting H. VIII, dienst 1849, 30-17 st., 266 (idem).
- 27 Nieuw artikel begroting H. X, dienst 1849, 31-17 st., 266 (idem).
- 30 Vaststelling briefport en regeling brievenposterij, 47-17 st., 12 (14 maart 1850).
- 31 Provinciale belastingen in Friesland, 56-9 st., 11 (15 maart 1850).
- 32 Toezicht over de Munt, 33-16 st., 12 (16 april 1850).
- 37 Kieswet, 46-19 st., 11 (15 juni 1850).
- 38 Provinciewet, 58-6 st., 10 (24 juni 1850).
- 40 Scheepvaartwetten, 50-14 st., 15 (8 juli 1850).
- 41 Uitvoering van Artikel 7 der Grondwet, 46-12 st., 8 (12 juli 1850).
- 42 Enquêtewet, 38-9 st., 14 (13 juli 1850).

k Zitting 1850-1851

- 1 Toekenning pensioen aan leden van de Eerste Kamer, 1-54 st., 105 (19 november 1850).
- 3 Overschrijving op het Pensioenfonds van 1850, 17-30 st., 110 (idem).
- 23 Verlenging termijn invoering van postzegels, 47-13 st., 142 (6 december 1850).
- 32 Begroting H. II, Hoge Colleges van Staat, 55-7 st., 265 (14 december 1850).
- 33 Begroting H. III, Buitenlandse Zaken, 49-14 st., 294 (idem).
- 34 Begroting H. IV, Justitie, 56-6 st., 317 (idem).
- 35 Begroting H. VI, Hervormde en andere Erediensten, 47-16 st., 332 (17 december 1850).
- 36 Begroting H. VII, Rooms-Katholieke Eredienst, 55-6 st., 332 (idem).
- 37 Begroting H. VIII, Marine, 59-2 st., 345 (idem).
- 39 Begroting H. IX B, Financiën, 53-8 st., 387 (18 december 1850).
- 40 Begroting H. X, Oorlog, 49-14 st., 401 (19 december 1850).
- 41 Begroting H. V, Binnenlandse Zaken, 57-2 st., 468 (21 december 1850).
- 44 Begroting, wet op de Middelen, 44-15 st., 525 (24 december 1850).
- 47 Provinciale belasting Friesland, 56-1 st., 525 (idem).
- 48 Provinciale belasting Overijssel, 55-2 st., 525 (idem).
- 49 Provinciale belasting Drenthe, 55-2 st., 525 (idem).
- 52 Wijziging pensioenwet ambtenaren, 50-9 st., 556 (6 maart 1851).
- 53 Uitbreiding der wet over te loor gegane staatsschuldbrieven, 46-13 st., 559 (idem).
- 63 Fonds verkoop van domeinen 1849 en 1850, 61-1 st., 564 (14 maart 1851).
- 64 Verlenging verjaringstermijn van muntbiljetten van 1845, 42-21 st., 567 (idem).
- 65 Regeling ontvangsten en uitgaven verstrekkingen van materieel van Marine en van Oorlog, 33-28 st., 580 (21 maart 1851).
- 66 Wijziging wet op het Nederlanderschap, 55-3 st., 582 (idem).
- 68 Reis- en verblijfkosten der Provinciale Staten, 48-10 st., 603 (31 maart 1851).
- 71 Verjaring der straffen, 51-6 st., 618 (1 april 1851).
- 72 Amortisatie van schuld over 1850, 43-18 st., 634 (4 april 1851).
- 77 Verhoging begroting H. VIII (herstel sluis), 32-22 st., 650 (10 april 1851).
- 80 Tijdelijke wijziging van de wet op de grote visserij, 45-7 st., 655 (idem).
- 89 Gemeentewet, 52-13 st., 1030² (4 juni 1851).
- 91 Scheepvaart op het kanaal van Terneuzen, 45-4 st., 1033 (5 juni 1851).
- 106 Wijziging begroting H. II en IX B voor 1850, 48-1 st., 1047 (26 juni 1851).
- 108 Bevordering enz. van officieren der landmacht, 58-1 st., 1094 (10 juli 1851).
- 110 Bevordering enz. van officieren der zeemacht, 48-3 st., 1118 (11 juli 1851).
- 111 Pensioenen bij de zeemacht, 47-1 st., 1120 (idem).

- 132 Onteigening ten algemene nutte, 51-8 st., 1235 (26 juli 1851).
- 147 Traktaat van handel en scheepvaart met Sardinië, 38-13 st., 1249 (28 juli 1851).

l Zitting 1851-1852

- 17 Begroting H. III, Buitenlandse Zaken, 46-16 st., 233 (22 november 1851).
- 18 Begroting H. IV, Justitie, 48-17 st., 289 (26 november 1851).
- 19 Begroting H. V, Binnenlandse Zaken, 57-3 st., 380 (2 december 1851).
- 20 Begroting H. VI, Hervormde en andere Erediensten, 54-6 st., 392 (3 december 1851).
- 21 Begroting H. VII, Rooms-Katholieke Eredienst, 59-2 st., 392 (idem).
- 22 Begroting H. VIII, Marine, 51-2 st., 403 (idem).
- 25 Begroting H. X, Oorlog, 47-16 st., 435 (5 december 1851).
- 26 Begroting H. XI, Koloniën, 55-8 st., 488 (9 december 1851).
- 29 Domaniale eigendommen onder de gemeente Zaamslag, 58-3 st., 493 (11 december 1851).
- 34 Begroting, wet op de Middelen, 49-14 st., 543 (13 december 1851).
- 35 Overeenkomst met Pruisen tot wering van sluikhandel, 44-5 st., 552 (idem).
- 65 Verdrag van handel en scheepvaart met België, 34-21 st., 565 (20 december 1851).
- 66 Wet op de jacht en visserij, 47-12 st., 685 (7 februari 1852).
- 67 Amortisatie van schuld over 1851, 42-23 st., 709 (9 februari 1852).
- 68 Fonds verkoop van domeinen over 1851, 52-13 st., 709 (idem).
- 69 Wijziging graanwet, 44-10 st., 725 (13 februari 1852).
- 70 Bouwen, planten enz. bij vestingwerken, 21-33 st., 741 (16 februari 1852).
- 71 Regeling van voormalige wees- en momboirkamers, 44-1 st., 768 (21 februari 1852).
- 72 Regeling veroordelingen bij herhaling van misdaad of wanbedrijf, 51-3 st., 779 (23 febr. 1852).
- 74 Aanleg electro-magnetische telegraphen, 46-3 st., 800 (24 februari 1852).
- 88 Naturalisatie van J.V. Leers, 38-1 st., 801 (idem).
- 95 Provinciale belasting in Friesland, 42-2 st., 808-809 (4 maart 1852).
- 96 Verhoging begroting H. V voor de electro-magnetische telegraphen, 43-2 st., 809 (idem).
- 97 Uitgifte van muntbiljetten, 57-3 st., 913 (16 maart 1852).
- 98 Wijziging van de wet op het zegelrecht, 48-7 st., 922 (18 maart 1852).
- 99 Wijziging van het regt van patent, 45-11 st., 932 (19 maart 1852).
- 100 Wijziging vrijdom van accijns op het binnenlands gedistilleerd, 42-12 st., 934 (idem).
- 103 Verhoging Begroting H. IV (Rijks-politie), 28-24 st., 971 (24 maart 1852).
- 104 Overeenkomst met Groot-Brittannië over de scheepvaart op de Verenigde Staten der Jonische Eilanden, 48-1 st., 982 (27 maart 1852).
- 117 Verbetering van de accijns op het zout, 43-12 st., 1016 (30 maart 1852).
- 118 Handels- en scheepvaartverdrag met Pruisen enz., 35-18 st., 1018 (31 maart 1852).
- 132 Amortisatie van schuld over 1851, 45-7 st., 1051 (2 april 1852).
- 148 Verhoging begroting van 1851 voor de Russische schuld, 32-21 st., 1204 (26 juni 1852).
- 151 Muntstelsel van Nederlands-Indië, 22-38 st., 1286 (9 juli 1852).
- 152 Waarborg en belasting van gouden en zilveren werken, 34-13 st., 1309 (15 juli 1852).
- 154 Plicht van de provincie om behoeftige gemeenten te helpen, 47-2 st., 1323 (16 juli 1852).
- 181 Naturalisatie van W. Lee, 47-2 st., 1329 (17 juli 1852).
- 184 Overeenkomst met Frankrijk, tot wering van nadruk, 0-35 st., 1343 (4 augustus 1852).

m Zitting 1852-1853

- 3 Verdeling van de provincies in kiesdistricten, 45-5 st., 63 (19 oktober 1852).
- 7 Verstrekkingen tot 31 december 1852, 31-4 st., 85 (30 oktober 1852).
- 9 Wijziging heffing van sommige accijnzen in Limburg, 39-9 st., 98 (15 november 1852).
- 11 Regeling van het koloniaal batig slot over 1850, 56-1 st., 112 (16 november 1852).
- 14 Begroting H. III, Buitenlandse Zaken: aangenomen met 54-5 st., 160 (20 november 1852).
- 15 Begroting H. IV, Justitie: aangenomen met 61-1 st., 180 (23 november 1852).
- 18 Begroting H. VII, Rooms-Katholieke Eredienst: aangenomen met 45-8 st., 244 (29 november 1852).

Werk in uitvoering

- 19 Begroting H. VIII, Marine: aangenomen met 54-5 st., 257 (30 november 1852).
- 22 Begroting H. X, Oorlog: aangenomen met 43-20 st., 306 (3 december 1852).
- 23 Begroting H. XI, Koloniën: aangenomen met 47-12 st., 339 (7 december 1852).
- 34 Provinciale belastingen in Groningen, 51-1 st., 342 (8 december 1852).
- 37 Pensioenen voor de zee- en landmacht, 49-2 st., 342 (idem).
- 48 Provinciale belasting in Zeeland (Steigergelden), 42-10 st., 344 (idem).
- 49 Kosten van ontvangst van belastingen, 50-3 st., 349 (9 december 1852).
- 52 Begroting, wet op de Middelen, 48-12 st., 362 (10 december 1852).
- 55 Additionele overeenkomst van handel en scheepvaart met de VS, 46-5 st., 370 (13 dec. 1852).
- 56 Aflossing of verwisseling van nationale schuld, 57-1 st., 379 (idem).
- 57 Bouwen, planten enz. bij vestingwerken, 34-11 st., 402 (19 februari 1853).
- 59 Traktaat met Costa Rica, 45-1 st., 408 (23 februari 1853).
- 60 Strafwetgevende macht van waterschapsbesturen, 40-21 st., 447 (10 maart 1853).
- 61 Plicht van de provincie om behoeftige gemeenten te helpen, 46-10 st., 453 (11 maart 1853).
- 82 Goedkeuring van een overeenkomst tussen het bestuur der domeinen en de gemeente Genemuiden, 34-1 st., 456 (14 maart 1853).

Bronnen en literatuur

i Gedrukte bronnen en contemporaine literatuur

Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Inventaris van de Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal over de jaren 1814-2012. Nationaal Archief. Den Haag 2005.

Algemeen Handelsblad

Amsterdamsche Courant

Arnhemsche Courant

De Gids

De Nederlander

De Tijdgenoot

Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage

Leidsche Courant

Nederlandsche Staats-Courant

Nieuwe Rotterdamsche Courant

Utrechtse Avondpost

Utrechtse Provinciale en Stadscourant

‘Amsterdammer, Een’, *Physiologie van Amsterdam*. Amsterdam 1844.

[Anoniem], *Het Roomsch-Catholicisme*. Overgedrukt uit *de Nederlander*. *Nieuwe Utrechtse Courant*. Utrecht 1853.

[Anoniem], *Lessen uit Parijs*. 's-Gravenhage 1848.

Beekelaar, G.A.M. (red.), *Gelderland tussen 1840 en 1850. Rapporten, verslagen en andere stukken omtrent de toestand in de provincie Gelderland, opgemaakt door de gouverneur in de jaren 1840-1849*. Werken uitgegeven door Gelre XLIX. Hilversum 1997.

Boissevain, J.H.G., *De Grondwet opgehelderd door eene aanteekening*, Arnhem 1851.

[Boreel van Hogelanden, W.], ‘Herinneringen aan Jhr. Mr. W. Boreel van Hogelanden, voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal’, meegedeeld door J. de Louter, *Bijdragen en Mededelingen vanwege het Historisch Genootschap* 52(1931) 321-396.

Bosch Kemper, J. de, *Een woord ter overweging bij de toepassing, welke van het stemrecht dezer dagen is gemaakt*. Amsterdam 1847.

Bosch Kemper, J. de, *Geschiedenis van Nederland na 1830. Met aanteekeningen en onuitgegeven stukken*. Deel 1-5. Amsterdam 1873-1882.

Bosch Kemper, J. de, *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt en staatsbestuur – Vermeerderde uitgave, bijgewerkt tot de wetgeving op 10 Augustus 1865*. Amsterdam 1865.

Bosch Kemper, J. de, *Geschiedenis van Nederland na 1830. Register van persoonsnamen en periodieken*. Samengesteld door J.P. Janssen. Nijmegen 1977.

Bosscha, J., *Het leven van Willem den Tweeden, Koning der Nederlanden*. Amsterdam 1854².

Boudewijnse, J., *Regeering en Staten-Generaal tijdens de grondwet van 1848: feiten en cijfers*. 's-Gravenhage 1890.

Buijs, J.T., *De Grondwet. Toelichting en kritiek*. 3 delen. Arnhem 1883-1888.

Buijs, J.T., *De Nederlandsche staatsschuld sedert 1814*. Haarlem 1857.

[Clerq, G. de,] ‘De vlugschriften van den dag’, *De Gids, Deel I* (1848) 630-648.

Colenbrander, H.T., ‘Herinnering aan het bedrijf der Tweede Kamer 1842-1848’, Mr. van Riemsdijk en Mr. Enschedé (red.), in: *Onze eeuw* 5(1905) 45-86.

Corver Hooft, J., *Gedachten over de wijziging onzer Grondwet, door een lid der Staten-Generaal aan zijne medeleden ter overdenking aangeboden*. Amsterdam 1839.

Donker Curtius, D., *Orde*. 's-Gravenhage 1839

Duyverman, J.P., *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay. Dienaar des Konings 1806-1876*. Houten 1987.

- [Engelen, A.W.], *Herinneringen van vroeger en later leeftijd*. Tiel 1884.
- Formmsma, W.J., 'Het dagboek van Jan Freerks Zijlker', in: H.P. Coster en W.J. Formmsma (red.), *Groningse Volksalmanak*, (Groningen 1948) 83-221.
- Fruin, R., *Het antirevolutionaire staatsregt van Mr. Groen van Prinsterer*. Amsterdam 1853.
- Geer van Jutphaas, J.L.W. de, *Antecedenten: Staten-Generaal (Tweede Kamer) 1815-1837*. 's-Gravenhage 1837.
- Groen van Prinsterer, G., 'Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin', in zijn: *Verspreide geschriften. Deel I. Staatsregt en politiek*, (Amsterdam 1859) 155-253.
- Groen van Prinsterer, G., *Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin*. Leiden 1840.
- Groen van Prinsterer, G., *De ministerien De Kempnaer en Thorbecke in hun politieke verwantschap beschouwd*. Amsterdam 1849.
- Groen van Prinsterer, G., *Grondwetherziening en Eensgezindheid*. Amsterdam 1849.
- Groen van Prinsterer, G., *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*. Deel I en II. Baarn 1928⁸.
- Groen van Prinsterer, G., *Ongeloof en Revolutie. Een reeks historische voorlezingen*. Franeker 1976³.
- Haase, Hella S. en S.W. Jackman, *Een vreemdelinge in Den Haag. Uit de brieven van Koningin Sophie der Nederlanden aan Lady Malet*. Amsterdam 1985.
- Häsebroek, J.P., Hildebrand, J. van Lennep e.a., *De Nederlanden. Karakterschetsen, kleederdrachten, houding en voorkomen van verschillende standen*. 's-Gravenhage z.j. (1841-1861)
- Heemskerk Az., J., *De Praktijk onzer Grondwet*. 2 delen. Utrecht 1881.
- Hogendorp, G.K., 'Schets van eene Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden', in: J.R. Torbecke, *Aanteekening op de Grondwet*, Leiden 1839.
- Houten, S. van, *De staatsleer van Mr. J.R. Thorbecke*. Groningen 1872.
- Ising, Arnold, *In de kamers der Staten-Generaal. Herinneringen en indrukken. 1850-1886*. 's-Gravenhage 1892.
- Jonckbloet, W.J.A., *Physiologie van 's Gravenhage*. 's-Gravenhage 1843.
- Jonckbloet, W.J.A., *Theokratie en Grondwet*. Deventer 1851.
- Kneppelhout, J., *Studenten-typen. December 1839-Mey 1841*. M. Stapert-Eggen (red.). Utrecht/Antwerpen 1982.
- Koenen, D.A., *De Commissaris des Konings in de Provincie, geschiedkundig ontwikkeld*. Haarlem 1862.
- Lagemans, H.G., *De leer der ministeriële verantwoordelijkheid en hare toepassing in het Nederlandsche staatsregt*. Leiden 1855.
- Lavater Jr., *Politieke fotografien van de aftredende leden der Tweede Kamer*. Sneek 1879.
- Lennep, Jacob van, *Lopen met Van Lennep: de zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland*. Bezorgd door Geert Mak en Marita Mathijssen. Zwolle 2000.
- Mijer, P., *Jean Chretien Baud geschetst*. Utrecht 1878.
- Olivarius [pseudoniem], *Staatkundige opmerkingen van Olivarius*. Amsterdam 1848.
- Nepveu, C., (Anoniem), *Brief van den tijdelijken minister van Oorlog aan den Koning, ter openlegging van zijn gevoelens aangaande het ontwerp van gewijzigde grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden, voorgesteld door de commissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van den 17 maart 1848*. 's-Gravenhage 1848.
- Nooten, N.F. van, 'Levensbericht van Mr. Jan Karel Baron Van Goltstein', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1873) 69-111
- Olivier, W.C.D., *Herinneringen aan Mr. J.R. Thorbecke*. Arnhem 1872.
- Opzoomer, C.W., *De vertegenwoordiging volgens de Nederlandsche Grondwet* Amsterdam 1866.
- Rochussen, J.J., 'De autobiografie van Jan Jacob Rochussen, 1797-1871'. Medegedeeld door R. Reinsma, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 73(1959) 33-138.
<http://resources.huylgens.knaw.nl/retroboeken/bmhg/#page=113&accessor=toc&view=imagePane&size=789&source=73>
- Roest van Limburg, Th.M., *Aan wie zal het, door den Koning goedgekeurde, ontwerp van Grondwet worden voorgelegd, aan de Staten-Generaal of aan de stemgerechtigde natie?* 's-Gravenhage 1848.
- Rüter, A.J.C., uitg., *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën*. 3 delen. Utrecht 1941-1950.

- Schimmelpenninck, G., 'Schimmelpenninck's notanda', uitgave H.T. Colenbrander, *Onze Eeuw* 4(1904) 173-210.
- Tellegen, B.D.H., '1848. Voorspel van de herziening der Grondwet', *De Gids* 47(1883) 1-37.
- Tellegen, B.D.H., *Zal de herziening der grondwet willekeurig of wettig tot stand worden gebracht?* Groningen 1848.
- Thorbecke, J.R., *Aanteekening op de grondwet*. Amsterdam 1839.
- Thorbecke, J.R., *Aanteekening op de grondwet. Deel I en II*. Amsterdam 1841.
- Thorbecke, J.R., *Bijdrage tot de herziening der grondwet*. Nieuwe uitgave. 's-Gravenhage 1921.
- Thorbecke, J.R., 'Narede', in: G.J. Hooykaas (red.), *Parlementaire redevoeringen van Mr. J.R. Thorbecke 1865-1866*, (Deventer 1870) v-xx.
- Thorbecke, J.R., 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap' (1844), in: C.H.E. de Wit, *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*, (Nijmegen 1980) 266-278.
- Thorbecke, J.R., 'Verslag der grondwetscommissie', in: W.H. Vermaas, *Uit de opbouw van de Nederlandse staat. Staatsrechtelijke bloemlezing*, (Haarlem 1948) 122-128.
- [Thorbecke, J.R.,] 'Dagverhaal van Thorbecke. Maart 1848', ed. W. Thorbecke, *De Gids* 67(1903) 466-492.
- [Thorbecke, J.R.,] *De onuitgegeven parlementaire redevoeringen van Mr. J.R. Thorbecke. Volgens opdracht en toezicht van de curatoren der Thorbecke-stichting verzameld en van toelichtende opschriften voorzien*. G.G van der Hoeven (red.), 6 delen. Groningen 1900-1910.
- [Thorbecke, J.R.,] *Wat kan de dubbele Kamer doen?*. Amsterdam 1840.
- Vreede, G.W., *Een twintigjarige strijd. Volledige verzameling der vertogen van mr. G.W. Vreede over 's lands in- en uitwendige toestand, (februarij 1848-december 1868)*. Utrecht 1869.
- Welderen Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland 1849-1891*. Tweede druk, drie delen. 's-Gravenhage 1905.
- Zeldam Ganswijk, D. J. ten, *Bijdragen tot de geschiedenis van het staatsbestuur in ons vaderland, en meer bijzonder in het gewest Zuid-Holland, gedurende de jaren 1813 tot en met 1845*. Dordrecht 1847-1849.

ii Literatuur

- Aalbers, J. en M. Prak, (red.), *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*. Meppel 1987.
- Abeling, J., *Teloorgang en wederopstanding van de Nederlandse monarchie (1848-1898)*. Amsterdam 1996.
- Abma, G., *Geloof en politiek. Confessionele partijvorming in Friesland. Ontstaan en eerste jaren (1852-1871)*. Leeuwarden 1980.
- Aerts, Remieg, 'Liberalisme en *De Gids* 1837-1848', *De Negentiende Eeuw* 12(1988) 21-48.
- Aerts, Remieg, *De letterheren. Liberale cultuur in de Negentiende Eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam 1997.
- Aerts, Remieg, 'De schepping volbrengen. De filosofische biologie van J.R. Thorbecke', in: Ido den Haan e.a. (red.), *Het eenzame gelijk. Hervormers tussen droom en daad 1850-1950*, (Amsterdam 2009) 83-96.
- Aerts, Remieg, 'Een onbedoelde biografie. Thorbecke in zijn brieven', *De Negentiende Eeuw* 27(2003) 26-38.
- Aerts, Remieg, 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk 1780-1848', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, (Nijmegen 1999) 13-98.
- Aerts, Remieg, 'Van beginselstrijd naar verwevenheid. Nieuwe perspectieven op religie, politiek en wetenschap in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 216-230.
- Aerts, Remieg, 'Emotie in de politiek: over politieke stijlen in Nederland sinds 1848', *Emotie in de politiek. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2003, (Den Haag 2003) 12-25.
- Aerts, Remieg., 'Nationale beginselen? Een transnationale geschiedenis van politiek en grondwet in de negentiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124(2009) 580-598.

- Aerts, Remieg, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2007, (Amsterdam 2007) 25-41.
- Aerts, Remieg, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*. Amsterdam 2018.
- Aerts, Remieg, e.a. (red.), *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer*. Amsterdam 2015.
- Aerts, Remieg, *De Gids sinds 1837, De geschiedenis van een algemeen-cultureel en literair tijdschrift*. 's-Gravenhage 1987.
- Aerts, Remieg, Janny de Jong en Henk te Velde, (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*. Hilversum 2002.
- Aerts, Remieg en Henk te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940', in: N.C.F. van Sas, (red.), *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, (Amsterdam 1999) 391-454.
- Aerts, Remieg en Henk te Velde, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen*. Kampen 1998.
- Albers, P., *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden*. Deel I en II. 's-Gravenhage 1903.
- Alberts, A., *Baud en Thorbecke 1847-1851*. <http://web.inter.nl.net/hcc/Her.Jansen/diss.htm>
- Alberts, A., *Koning Willem II*. 's-Gravenhage 1964.
- Algra, H., *Het wonder van de negentiende eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden*. Franeker 1965.
- Algra, H., (red.), *Kroniek van een Friese boer. De aantekeningen (1821-1856) van Doeke Wijgers Hellema te Wirdum*. Franeker 1978.
- Ambagtsheer, H.Th., *Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper. Behoudend maatschappijhervormer*. Amsterdam 1959.
- Amersfoort, H., 'Voor Vaderland en Oranje. Een verkenning naar de wederzijdse betrokkenheid van natie en leger', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 538-557.
- Andeweg, Rudy B., 'Normalisering van de Tweede Kamer? Een internationale vergelijking', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer*, (Amsterdam 2015) 139-166.
- Ankersmit, F.R., *Macht door representatie. Exploraties III*. Kampen 1997.
- Ankersmit, F.R., 'Politieke representatie: Betoog over de esthetische staat', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 102(1987) 358-379.
- Baarle, H.A. van, *Johan Rudolph Thorbecke. Een overzicht in vogelvlucht van zijn leven en zijn werk*. Doesburg 1996.
- Baalen, Gerda van en Jan Ramakers, 'Prinsjesdag: 'De eenige politieke feestdag die ons volk kent'', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2008. *Het feest van de democratie: rituelen, symbolen en tradities* (Amsterdam 2008) 27-46.
- Bank, J.Th.M., *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage 1990.
- Barnard, T.R., *Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk. De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940*. Amsterdam 2006.
- Baud, W.A. (red.), *De semi-officiële en particuliere briefwisseling tussen J.C. Baud en J.J. Rochussen 1845-1851 en enige daarop betrekking hebbende andere stukken*. Assen 1983.
- Beaufort, Fleur de, 'Dirk Donker Curtius. Radicaal liberaal van het eerste uur', in: Fleur de Beaufort e.a., *Eigenzinnige Liberalen*. (Amsterdam 2014) 43-66.
- Beekelaar, G.A.M., 'De Arnheemsche Courant in de eerste helft van de 19e eeuw', in: G.A.M. Beekelaar e.a., *Maar wat is dat toch voor eene courant, de Arnheemsche?* (Arnhem 1981) 5-25.
- Beekelaar, G.A.M., *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852*. Hilversum 1964.
- Beekelaar, G.A.M., 'Tussen twee revolutiejaren: de Eerste Kamer van 1830 tot 1848', in: A. Postma e.a., *Aan deze zijde van het Binnenhof*, (Den Haag 1990) 83-137.
- Beer, J.J.A. de, 'De levensstandaard in Nederland. Voeding en gezondheid in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22(1996) 24-52.
- Berenson, Edward, 'Organisation und "Modernisierung" in den Revolutionen von 1848', in: Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt, Dieter Langewiesche (Hg.), *Europa 1848. Revolution und Reform*, (Bonn 1998) 739-770.

- Berg, H. van den, *In vrijheid gebonden. Negentiende-eeuwse katholieke publicisten in Nederland over geloof, politiek en moderniteit*. Nijmegen 2005.
- Berg, J. van den, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.), *Aspecten van het Réveil*. Kampen 1980.
- Berg, J.Th.J. van den en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946*. Amsterdam 2013.
- Berg, J.Th.J. van den, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970*. Weesp 1983.
- Berting J., 'In het brede maatschappelijke midden: de veranderende positie van de middengroepen in de Nederlandse samenleving tussen 1850-1980', in: F.L. Holthoorn (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, (Assen/Maastricht 1985) 119-138.
- Best, Heinrich, 'Strukturen parlementarischer Repräsentation in den Revolutionen von 1848', in: Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt, Dieter Langewiesche (Hg.), *Europa 1848. Revolution und Reform*, (Bonn 1998) 629-670.
- Beus, J.W. de, 'Oorsprong en wederkeer der liberalen', in: J.W. de Beus en J.A.A. van Doorn (red.), *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, (Meppel/Amsterdam 1989) 61-111.
- Bevaart, W., *De Nederlandse defensie (1839-1874)*. 's-Gravenhage 1993.
- Bevaart, W., 'Een leger zonder hoofd, een koning zonder leger', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, (Deventer 1998) 218-245.
- Bierens de Haan, J.D. (red.), *Politeia. Groote mannen over staat en maatschappij. Van Plato tot Kant*. Amsterdam 1943.
- Bieringa, Pauline J.E., 'Vrijheid in het Nederlandse politieke vocabulaire, 1814-1840', in: E.O.G. Haitsma Mullier en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, (Amsterdam 1999) 305-324.
- Bijl, J.P., 'Groen van Prinsterer en Napoleon III', in: J de Bruijn en G. Harinck (red.), *Groen van Prinsterer in Europese context*, (Hilversum 2004) 107-119.
- Bijl, Jelle, *Een Europese antirevolutionair. Het Europeabeeld van Groen van Prinsterer in tekst en context*. Amsterdam 2011.
- Bijleveld, N., *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Delft 2007.
- Blaas, P.B.M., 'De onzekere burgerij', *De Negentiende Eeuw* 22 (1998) 4-24.
- Bloem, J., '"Links" tegen "rechts" of "gauche" tegen "droite"?', *De Negentiende Eeuw* 26 (2002) 143-157.
- Blok, L. en J.M.M. de Meere, 'Welstand, ongelijkheid in welstand en censuskiesrecht in Nederland omstreeks het midden van de 19e eeuw', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 41(1978) 175-293.
- Blok, L., 'Jacob van Lennep. Kanttekeningen bij een Amsterdamse conservatief', in: E. Jonker en M. van Rossem, (red.), *Geschiedenis en cultuur*, ('s-Gravenhage 1990) 71-80.
- Blok, L., 'Rondom de kieswet van 1850: gedane zaken nemen geen keer', in: L. Blok e.a., *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman*, (Groningen 1979) 155-167.
- Blok, L., *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850*. Groningen 1987.
- Blok, L., 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid. Beschouwingen over kiesstelsel en kiesrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92(1979) 391-412.
- Blok, P.J., 'De laatste halve eeuw uit een historisch oogpunt', in: P.H. Ritter (red.), *Een halve eeuw 1848-1898. Nederland onder den regeering van koning Willem den Derde en het regentschap van koningin Emma. Door Nederlanders beschreven*, (Amsterdam 1898) 1-16.
- Blok, P.J., *Geschiedenis van het Nederlandsche volk. Dl. IV*. Leiden 1915.
- Blom, J.C.H. en J. Talsma, (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam 2000.
- Blom, J.C.H., 'Nederland sinds 1830', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden*, (Baarn 2001) 314-371.

- Boekholt, P.Th.F.M., 'De Nederlander gaat naar school', in: F.L. Holthoorn (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, (Assen/Maastricht 1985) 203-223.
- Boers, W.M.H., *Het beleid van den liberalen staat 1848-1897*. Amsterdam 1901.
- Boersema, K.H., *Johan Rudolf Thorbecke. Een historisch-critische studie*. Leiden 1949.
- Bonenkamp, B.J. *Zwijgend medewerker en aandachtig luisteraar. 150 jaar stenografische dienst der Staten-Generaal*. 's-Gravenhage 1999.
- Boogman, J.C. en C.A. Tamse (red.), *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw. Zevenentwintig teksten over emancipatie in Nederland*. 's-Gravenhage 1978.
- Boogman, J.C., 'Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van de 19e eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 76(1962) 43-74.
- Boogman, J.C., 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging', in: J.A. Boogman en C.A. Tamse (red.), *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw*, ('s-Gravenhage 1978) 127-131.
- Boogman, J.C., 'De periode 1840-1848', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12, (Haarlem 1977) 306-332.
- Boogman, J.C., 'J.R. Thorbecke – Uitdaging en antwoord', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 87(1972) 354-374.
- Boogman, J.C., 'Kanttekeningen bij het verschijnsel conservatisme, in het bijzonder in Nederland', in: R. Crinice Le Roy en J.G. Steenbeek (red.), *De mens in het recht. Bundel opstellen aangeboden aan prof. mr. W.F. Prins*, ('s-Gravenhage 1975) 9-30.
- Boogman, J.C., *Nederland en de Duitse Bond, 1815-1851*. 2 delen. Groningen 1955.
- Boogman, J.C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*. Bussum 1978.
- Boogman, J.C., *Van spel en spelers. Verspreide opstellen*. 's-Gravenhage 1982.
- Boomgaard, P., L. Noordegraaf, H. de Vries e.a. (red.), *Exercities in ons verleden. Twaalf opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en de koloniën 1800-1950*. Assen 1981.
- Bornewasser, J.A., 'De katholieke partijvorming tot de eerste wereldoorlog', in: J.A. Boogman en C.A. Tamse (red.), *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw*, ('s-Gravenhage 1978) 184-194.
- Bornewasser, J.A., 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95(1982) 577-604.
- Bornewasser, J.A., 'Kerkgeschiedenis en politieke theologie. Naar aanleiding van een symposium', *Documentatieblad van de Nederlandse Kerkgeschiedenis in de negentiende eeuw* 17(1983) 5-12.
- Bornewasser, J.A., 'Koning Willem I', in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, (Alphen aan den Rijn 1979) 229-272.
- Bornewasser, J.A., 'Koning Willem II', in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, (Alphen aan den Rijn 1979) 273-304.
- Bornewasser, J.A., 'Ministeriële verantwoordelijkheid voor en na 1848', in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, (Den Haag 1975) 453-480.
- Bornewasser, J.A., 'Mythical Aspects of Dutch Anti-Catholicism in the Nineteenth Century', in: J.S. Bromley and E.H. Kossmann (eds.), *Britain and the Netherlands, Volume V*, (The Hague 1975) 184-206.
- Bornewasser, J.A., 'The authority of the Dutch state over the churches, 1795-1853', in: A.C. Duke and C.A. Tamse (eds.), *Britain and the Netherlands. Vol. VII. Church and State since the Reformation*, (The Hague 1981) 154-175.
- Bornewasser, J.A., 'Thorbecke en de kerken', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 87(1972) 375-395.
- Bos, D., *Waarachtige volksvrienden: de vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894*. Amsterdam 2001.
- Bos, Emo, *Soevereiniteit en religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten*. Hilversum 2009

- Bos, N.J.P.M., *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw*. Brunssum 1995.
- Bos, N.J.P.M., 'Vermogensbezitters en bevoorrechte belastingbetalers in de negentiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 105(1990) 553-577.
- Bovend'Eert, Paul, 'De centrale positie van de Tweede Kamer. De parlementaire kerntaken sinds 1814.', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer*, (Amsterdam 2015) 91-118.
- Braak, Bert van den, 'De andere Kamer. De verhouding tussen de Eerste Kamer en de Tweede Kamer', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer*, (Amsterdam 2015) 119-138.
- Braak, Bert van den, *De Eerste Kamer. Geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995*. 's-Gravenhage 1998.
- Braak, Bert van den, 'Met de tijd meegegaan. Eerste Kamer van bolwerk van de Kroon tot bolwerk van burgers', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2000, (Den Haag 2000) 44-59.
- Bremmer, C., 'Groen en Thorbecke', in: C. Bremmer en M.N.G. Kool, (red.), *Een staatsman ter navelgong. Groen van Prinsterer herdacht 1876-1976*, ('s-Gravenhage 1976) 77-84.
- Brieffies W.F.M., 'Jonkheer Pieter Opperdoes Alewijn: een 19e eeuwse Westfriese volksvertegenwoordiger', *West-Frieslands Oud en Nieuw* 44(1977) 104-107.
- Broeyer, Frits, 'Het synodale establishment in de hervormde kerk en de Aprilbeweging', in: J. Vis en W. Janse (red.), *Staf en storm: het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*, (Hilversum 2002) 105-130.
- Brouwer, J., *Het binnenste naar buiten. Beginselen en activiteiten van Mr. J.J.L. van der Brugghen 1804-1863*. Zutphen 1981.
- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de negentiende eeuw*. Utrecht/Antwerpen 1967.
- Brugmans, I.J., 'De financiële crisis van 1844', in: *Welvaart en historie*, (Den Haag 1970) 61-75.
- Brugmans, I.J., 'De opkomst van het liberalisme in Nederland 1840-1848', in: J.A. van Houtte e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel X, (Utrecht/Antwerpen 1955) 33-68.
- Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1949*. Den Haag 1976.
- Brugmans, I.J., *Thorbecke*. Haarlem 1932.
- Bruijn, J.R., H.J. den Heijer en H. Stapelkamp, *Julius Constantijn Rijk: zeeman en minister 1787-1854*. Amsterdam 1991.
- Bruin, A.A. de, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw; een cultuur-historische studie*. Amsterdam 1985.
- Bruin, André de, 'Antipapisme bij protestanten in de negentiende eeuw: een proeve', in: Hans Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur*, ('s-Gravenhage 1990) 69-87.
- Bruin, K., 'Een verloren zaak. Adel als beloning voor persoonlijke verdiensten in het Koninkrijk der Nederlanden', in: J. Aalbers en M. Prak, *De Bloem der natie. Adel en Patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*, (Meppel/Amsterdam 1989) 141-164.
- Bruin, K., *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Amsterdam 1980.
- Bruin, R.E. de, 'Stilte na de storm: Utrecht in de eerste helft van de 19e eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101(1986) 510-528.
- Bruins Slot, J.A.H.J.S., *Groen van Prinsterer bij het herstel der hiërarchie in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland*. Amsterdam 1931.
- Bruyne, J.A. de en N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland in onzen tijd. Deel I: 1848-1853 door J.A. de Bruyne*. Leiden 1917.
- Büch, B., 'De verziekte revolutie van 1848: gezondheidstoestand van de Nederlandse bevolking.' *De Negentiende Eeuw* (1977) 193-199

- Buist, M.G., 'De Algemene Rekenkamer, 1814-1840', in: P.J. Margry e.a., *Zes eeuwen Rekenkamer: van Camere vander rekeninghen tot Algemene Rekenkamer. Gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer*, ('s-Gravenhage 1989) 157-184.
- Buitenwerf-van der Molen, M., *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-theologisch gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*. Hilversum 2008.
- Canisius, L., 'Negen mannen en één courant', in: G.A.M. Beekeleaar e.a., *Maar wat is dat toch voor eenen courant, de Arnhemsche*, (Arnhem 1981) 203-219.
- Colenbrander, H.T., '1848', in: *Historie en leven. Dl. II*, (Amsterdam 1915) 181-251.
- Colenbrander, H.T., 'Floris Adriaan van Hall', in: *Historie en leven. Dl. III*, (Amsterdam z.j.) 172-176.
- Colenbrander, H.T., 'Het jaar 1848 in Nederland', in: *Onze eeuw* 5(1905) 227-273.
- Colenbrander, H.T., *Willem II Koning der Nederlanden*. Amsterdam 1938.
- Coster, W., *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart*. Wageningen/Groningen 2008.
- Coster, W., 'Een adellijke buitenstaander. Bartholomeus Willem Anne Elisa baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884)', in: A. Gevers, e.a. (red.), *Beelden, manifestaties, representaties. Opstellen aangeboden ter gelegenheid van het afscheid van Albert Mensema als archivaris bij het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle 14 september 2007*, (Hilversum 2007).
- Coster, W., 'Twee soorten van liberalisme. Thorbecke en Sloet tot Oldhuis 'aan de hefboom tot welvaart'', *De Negentiende Eeuw* 34(2010) 26-48.
- Craiutu, Aurelian, *Liberalism under siege: the political thought of the French Doctrinaires*. Oxford 2003.
- Cramer, N., '1840-1940, Honderd jaar controle: preventief of repressief toezicht? Assepoes onder de Hoge Colleges van Staat', in: P.J. Margry e.a., *Zes eeuwen Rekenkamer: van Camere vander rekeninghen tot Algemene Rekenkamer. Gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer*, ('s-Gravenhage 1989) 207-250.
- Cramer, N., 'Keerpunt 1848: het Binnenhof in de ban van het buitenland', *De Negentiende Eeuw. Symposiumreeks No. 1* (1978) 2-22.
- Daalder, H., 'Politieke instellingen en Politieke Partijen', in: F.L. Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, (Assen/Maastricht 1985) 305-340.
- Dam, Peter van, Jouke Turpijn en Bram Mellink (red.), *Onbehagen in de polder: Nederland in conflict sinds 1795*. Amsterdam 2014.
- Dankers, J.J. 'Thorbecke en de Armenwet van 1854. Armenzorg tussen staatsalvermogen en particulier initiatief', in: E. Jonker en M. van Rossem (red.), *Geschiedenis en cultuur*, ('s-Gravenhage 1990) 119-130.
- Dasberg, L. en J.W.G. Jansing, *Meer kennis meer kans. Het Nederlandse onderwijs 1843-1914*. Haarlem 1978.
- Deursen, A.Th. van, 'Van antirevolutionaire richting naar antirevolutionaire partij 1829-1871', in: G. Harinck e.a., (red.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, (Hilversum 2001) 11-52.
- Dijk, D.J.H. van en H.F. Massink (red.), *Groen en de grondwet: de betekenis van Groen van Prinsterers visie op de grondwet van 1848*. Heerenveen 1998.
- Ditzhuyzen, R.E. van, 'Van Brienen van de Grootte Lindt', in: A. Postma e.a., *Aan deze zijde van het Binnenhof*, (Den Haag 1990) 139-162.
- Doel, H.W. van den, *De stille macht. Het Europese binnenlands bestuur op Java en Madoera, 1808-1942*. Amsterdam 1994.
- Dölle, A.H.M., 'De geschiedenis van de Nederlandse ministeriële verantwoordelijkheid op hoofdlijnen', in: D.J. Elzinga, *Ministeriële verantwoordelijkheid in Nederland*, (Zwolle 1994) 1-30.
- Donner, A.M., 'Grondwetsstudie in Nederland 1848-1948', in: J. Valkhoff, *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948*, ('s-Gravenhage 1948) 327-362.
- Donner, J., 'Groen en de 'afgescheidenen'', in: C. Bremmer en M.N.G. Kool, (red.), *Een staatsman ter navoring. Groen van Prinsterer herdacht 1876-1976*, ('s-Gravenhage 1976) 130-134.

- Doorn, J.A.A. van, 'Schets van de Nederlandse traditie', in: J.W. de Beus en J.A.A. van Doorn (red.), *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, (Meppel/Amsterdam 1989) 11-60.
- Draaijer, J., *Een jubileerende wet : de geschiedenis en beteekenis onzer grondwet: een bijdrage tot de viering van het eeuwfeest onzer onafhankelijkheid*. Deventer 1913.
- Drentje, Jan, *Het vrijste volk der wereld. Thorbecke en Europa*. Zwolle 1998.
- Drentje, Jan, 'Thorbecke en het Europese statensysteem van Alexander Heeren', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111(1998) 337-410.
- Drentje, Jan, 'Thorbecke Revisited. De rol van het doctrinaire liberalisme in de Nederlandse politiek', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 126(2011) 3-28.
- Drentje, Jan, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek*. Amsterdam, 2004.
- Dudink, S., *Deugzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*. Amsterdam 1997.
- Dunk, H.W. von der, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 90(1975) 15-37.
- Dunk, H.W. von der, *Conservatisme*. Bussum 1976.
- Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum 2006.
- Ekamper, Peter, Rob van der Erf, Nicole van der Gaag e.a., *Bevolkingsatlas van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden*. Den Haag 2003.
- Elias, A.M. (bew.), *De Vrankrijker's Geschiedenis van de Belastingen*. Amsterdam 2005.
- Elias, B.G.J., 'Koloniale troebelen en ministeriële verantwoordelijkheid', *Spiegel Historiael* 13(1978) 357-361.
- Elzinga, D.J. (red.), *Ministeriële verantwoordelijkheid in Nederland*. Zwolle 1994
- Elzinga, D.J., 'De betekenis van de Nederlandse Grondwet in de 19e eeuw', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 80-95.
- Eskes, J.A.O., 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848', *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1992) 62-83.
- Essen, J.L. van, *Een ziel van vuur: opstellen over Groen van Prinsterer en zijn omgeving*. Leiden 1992.
- Ette, A.J.H. van, *Onze ministers sinds 1798*. Alphen aan den Rijn 1948.
- Faber, S., 'De afschaffing van de collatierechten', in: G.J. Schutte en J. Vree (red.), *Om de toekomst van het protestantse Nederland: de gevolgen van de grondwetsherziening van 1848 voor kerk, staat en maatschappij*, (Zoetermeer 1998) 81-90.
- Fafié, G., *Friedrich Julius Stahl. Invloeden van zijn leven en werken in Nederland 1847-1880*. Amsterdam 1977².
- Fasseur, C., *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860*. Leiden 1975.
- Fockema Andreae, S.J., 'De grootburgers', in: S.J.Fockema Andreae en H. Hardenberg, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden: van statenvergadering tot volksvertegenwoordiging*, (Assen 1964) 209-240.
- Formsma, W.J., 'Groningen en 1848', in: H.P. Coster en W.J. Formsma (red.), *Groningse Volksalmanak*, (Groningen 1948) 33-82.
- Frandsen, Steen Bo, '1848 in Dänemark. Die Durchsetzung der Demokratie und das Zerbrechen des Gesamtstaates', in: Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt, Dieter Langewiesche (Hg.), *Europa 1848. Revolution und Reform*, (Bonn 1998) 389-420.
- Franke, Herman, 'Het bolwerk Schinkel in Amsterdam. De eerste gevangenis van een cellulair mensbeeld', in: S. Faber e.a. (red.), *Criminaliteit in de negentiende eeuw*, (Hilversum 1989) 51-68.
- Fritschy, W., 'Staatsvorming en financieel beleid onder Willem I', in: C.A. Tamse, E. Witte en I.J.H. Worst (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)*. (Brussel 1992) 215-236.
- Fritschy, W., R.H. van der Voort, *De Nederlandse staatsbegrotingen, 1789-1914*. 's-Gravenhage 1994.

- Fuchs, J.M. en W.J. Simons, *Het zal je maar gezegd wezen. Buitenlanders over Nederlanders*. 's-Gravenhage 1977.
- Furnée, J.H., 'De toegang tot het Binnenhof. Verkeer, vertier en politiek theater in de negentiende eeuw', in: D. Smit en H. te Velde (red.), *Van Torentje tot Trêvesaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof*, (Den Haag 2011) 155-184.
- Gaay Fortman, B. de, 'Mr. Aeneas baron Mackay van Ophemert (1806-1876)', in: B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil*, (Kampen 1980) 147-199.
- Gaay Fortman, B. de, 'Over den arbeid van den Réveilkring na 1840', in: B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil*, (Kampen 1980) 115-143.
- Geertsema, J.H., 'De volksvertegenwoordiging', in: P.H. Ritter (red.), *Een halve eeuw 1848-1898. Nederland onder den regeering van koning Willem den Derde en het regentschap van koningin Emma. Door Nederlanders beschreven*, (Amsterdam 1898) 61-98.
- Gelder, W. de, *De regering en het negenmannenvoorstel 1844-1845*. Utrecht 1987.
- Gerretson, C., 'Groen van Prinsterer', in: J.A. Boogman en C.A. Tamse (red.), *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw*, ('s-Gravenhage 1978) 145-161.
- Giele, J.J., *De pen in aanslag. Revolutionairen rond 1848*. Bussum 1968.
- Gils, A. van, 'Kamer en kabinet in 1849, 'Mythe van al- en onmacht'', *Kleio* 21(1980) 275-278.
- Gils, Antoine van, 'Een wonderig heerschap. Edmond Willem van Dam van Isselt 1796-1860', *Bijdragen en Mededelingen Gelre LXXVI*(1985) 88-117.
- Gleichmann, J.G., *Mr. F.A. van Hall als minister. Mededeelingen en Herinneringen*. Amsterdam 1904.
- Goor, J. van, *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975*. 's-Gravenhage 1994.
- Gosses, I.H. en N. Japikse, *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland*. 's-Gravenhage 1927².
- Graaf, Rutger de, *Journalistiek in beweging. Veranderende berichtgeving in kranten en pamfletten (Groningen en 's-Hertogenbosch 1813-1899)*. Amsterdam 2010.
- Griffiths, R.T., 'The Creation of a National Dutch Economy: 1795-1909', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95(1982) 513-537.
- Groot, A. de, 'Sociocultureel en godsdienstig leven in de Noordelijke Nederlanden 1813- circa 1840', in: J.A. van Houtte e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Deel X*, (Utrecht/Antwerpen 1955) 33-68.
- Groote, Peter Dirk, *Kapitaalvorming en infrastructuur in Nederland 1800-1913*. Capelle aan den IJssel 1995.
- Grote historische atlas van Nederland*. Groningen 1990.
- Haan, I. de en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis* 111(1996) 167-200.
- Haan, Ido de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2003.
- Haan, Ido de, 'Het onderwijs in de Grondwet', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 182-217.
- Haan, Ido de, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis*. Utrecht 2004.
- Haan, Ido de, 'Van staatszorg tot vrijheidsrecht. De schoolstrijd in de Nederlandse politiek en samenleving', in: Nelleke Bakker e.a. (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*, (Hilversum 2006) 81-104.
- Hamer, Dianne, *Sophie, koningin der Nederlanden. Biografie van Sophie van Württemberg (1818-1877) op basis van brieven en dagboeken*. Hilversum 2011.
- Hans, D., *Thorbecke*. Den Haag 1932.
- Hasselt, W.J.C. van, *Verzameling van Nederlandse staatsregelingen en grondwetten*. Alphen aan den Rijn 1964¹⁵.
- Heijs, E.J.M., *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen (1813-1992)*. Amsterdam 1995.

- Heldring, J.L., 'Lof van het conservatisme', in: *Liberaal Reveil* 15(1974) 15-17.
- Hellema, D., *Buitenlandse politiek van Nederland*. Utrecht 1995.
- Hemels, J.M.H.J., *De Nederlandse pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869*. Assen 1969.
- Hemels, Joan, *Het dagbladzegel in de rariteitenkamer*. Rotterdam/Den Haag 1969.
- Hen, P.E. de, 'De industrialisatie van Nederland', in: F.L. Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, (Assen/Maastricht 1985) 3-18.
- Hendriks, J., 'De emancipatie van de gereformeerden', in: J.A. Boogman en C.A. Tamse (red.), *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw*, ('s-Gravenhage 1978) 66-101.
- Hoetink, Carla en Erie Tanja, '“Een moeilijk te analyseren, onvervangbare sfeer”: omgevingsfactoren en debatcultuur in de Tweede Kamer', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008*, (Amsterdam 2008) 77-90.
- Hoetink, Carla, *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945*. Nijmegen 2015.
- Hoeven, J. van der, *De plaats van de grondwet in het constitutioneel recht. Enkele opmerkingen over betekenis en functie van de grondwet in het geheel der constitutionele verhoudingen*. Amsterdam 1958.
- Hofstee, E.W., *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Arnhem 1978.
- Hofstee, E.W., 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden circa 1800-circa 1975', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 10, (Haarlem 1981) 63-93.
- Hollander, J.C., 'Conservatisme en historisme', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 102(1987) 380-402.
- Holthoon, F.L. van, 'De armenzorg in Nederland', in: F.L. van Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, (Assen/Maastricht 1985) 175-185.
- Holthoon, F.L. van, 'Thorbecke and the Dutch Liberalism', in: S. Groenveld en M. Wintle, *Under the sign of Liberalisme. Britain and the Netherlands XII. Varieties of liberalism in past and present*, (Zutphen 1997) 46-61.
- Hoogenboom, Marcel, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland*. Amsterdam 2004.
- Hooykaas, G.J., 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1830-1840', in: J.A. van Houtte e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 11, (Weesp 1983) 306-314.
- Hooykaas, G.J., 'De politisering van de Nederlandse pers', *De Negentiende Eeuw* 15(1991) 125-135.
- Hooykaas, G.J., 'Groen van Prinsterer en Thorbecke', in: J de Bruijn en G. Harinck (red.), *Groen van Prinsterer in Europese context*, (Hilversum 2004) 61-64.
- Hooykaas, G.J., 'Herinneringen van J.P.P. baron van Zuylen van Nijvelt, kamerlid en minister, 1849-1853', in: *Nederlandse Historische Bronnen*. Deel 1, ('s-Gravenhage 1979) 239-275.
- Hooykaas, G.J., 'Het archief-Weitzel, een bijdrage tot de kennis van koning Willem III en zijn regering', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis van Nederland* 83(1969) 213-223.
- Hooykaas, G.J., 'Het reglement van de Raad van Ministers van 1850: beschouwingen en bescheiden over "Thorbecke's eigenlijke revolutie"', in: L. Blok e.a., *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman*, (Groningen 1979) 169-192.
- Hooykaas, G.J., 'Koning Willem III en de Grondwet in april 1853', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 109(1994) 53-56.
- Hooykaas, G.J., 'Thorbecke en de pers', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 105(1990) 39-53.
- Hooykaas, G.J., *Thorbecke op de romantische tour*. Amsterdam 1991.
- Hooykaas, Gerard, *Thorbecke. Een leven in brieven*. Amsterdam 2005.
- Houkes, Annemarie, 'Het succes van 1848: politiek in de Aprilbeweging', in: J. Vis en W. Janse (red.), *Staf en storm: het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*, (Hilversum 2002) 87-104.

- Houkes, Annemarie, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900*. Amsterdam 2009.
- Hovy, J., *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek: (Propositie tot een Gelimiteerd Porto-franco)*. Groningen 1966.
- Hugenholtz, W.R., 'Minister Baud en zijn worgengel Kruseman', in: J. de Bruijn (red.), *Een vreemde man, en die ons vreemd ontviel, liber amicorum voor E.W.A. Henssen (1950-1999)*, (Amsterdam 2000) 116-129.
- Hugenholtz, W.R. (ingeleid en bezorgd door), *Het geheim van Paleis Kneuterdijk. De wekelijkse gesprekken van koning Willem II met zijn minister J.C. Baud over het koloniale beleid en de herziening van de grondwet 1841-1848*. Leiden 2008.
- Huizinga, J.J., 'Een gebroken spiegel. Zeventig jaar districtenstelsel (1848-1917)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92(1979) 426-437.
- Hulzen, A. van, *Echt Utrechts. Het alledaags bestaan in de Domstad tijdens de laatste twee eeuwen*. Utrecht 1998.
- Huussen, A.H. jr., 'De Franse revolutie in het Nederlandse politieke leven tijdens de 19e eeuw', in: R.A. Koole, *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen*. Houten 1989, 15-24.
- Janse, Maartje, *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880*. Amsterdam 2007.
- Janse, Maartje, 'Op de grens tussen staat en civil society. Samenwerking tussen hervormers en politici, 1840-1880', *De Negentiende Eeuw* 35(2011) 169-187.
- Jansen, C.J.H., 'Klassieke grondrechten', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 96-113.
- Janssens, Rienk, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*. Hilversum 2001.
- Jansz, U., 'Hartstocht en opgewondenheid: Kamerdebatten over mensenrechten in de koloniën rond 1850', *Emotie in de politiek. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2003, (Den Haag 2003) 47-56.
- Jensen, Lotte, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw*. Nijmegen 2008.
- Jeurgens, Charles, *De Haarlemmermeer. Een studie in planning en beleid 1836-1858*. Amsterdam 1991.
- Jong, Janny de, *Van batig slot naar ereschuld. De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek, 1860-1900*. 's-Gravenhage 1989.
- Jong, Joop de, *De waaier van het fortuin. Van handelscompagnie tot koloniaal imperium. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950*. 's-Gravenhage 2000³.
- Jong, O.J. de, *Nederlandse kerkgeschiedenis*. Nijkerk 1972.
- Jong, Ron de, 'Conservatieven en '1848': de grondwetsherziening als onderdeel van een conservatieve traditie van geleidelijke hervorming', in: Ronald van Raak (red.), *Conservatisme in Nederland, ca. 1780-1940*, Speciaal nr. van: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 10(1999) 38-43.
- Jong, Ron de, 'Antirevolutionaire partijvorming, 1848-1879. Een afwijkende visie', *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen* (Groningen 2003) 213-226.
- Jong, Ron de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*. Hilversum 1999.
- Jong, Ron de, Henk van der Kolk en Gerrit Voerman, *Verkiezingen op de kaart, 1848-2010*. Utrecht 2011.
- Jurriaanse, M.W., *De Nederlandse Ministers van Buitenlandse Zaken 1813-1900*. 's-Gravenhage 1974.
- Kahan, Alan. S., *Liberalism in the 19th century. The political culture of limited suffrage*. London 2003.
- Kamphuisen, P.W., *Koning en minister. Een staatsrechtelijke studie*. Nijmegen 1935.
- Kikkert, J.G. *Geen revolutie in Nederland: Impressies van Nederland tussen de Franse Tijd en de Eerste Wereldoorlog: 1913-1914*. Haarlem 1992.
- Kikkert, J.G., *Oranje bitter, Oranje boven*. Soesterberg 2001.

- Kluit, M.E., *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865*. Amsterdam 1970.
- Knippenberg, Hans, *De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen/Maastricht 1992.
- Knippenberg, Hans en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen 1988.
- Koch, Jeroen, *Koning Willem I, 1772 - 1843*. Amsterdam 2013.
- Koch, Jeroen, *Oranje in revolutie en oorlog. Een Europese geschiedenis, 1772-1890*.
- Koch, Jeroen, Dik van der Meulen en Jeroen van Zanten, "'Wat is de constitutionele monarchie eigenlijk?' De drie eerste Nederlandse koningen, de ministers en het parlement', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2013*, (Amsterdam 2013) 47-56.
- Kocken, M.J.A.V., *Van stads- en plattelandsbestuur naar gemeentebestuur. Proeve van een geschiedenis van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlandse gemeentebestuur tot en met de Gemeentewet van 1851*. 's-Gravenhage 1973.
- Koetsveld, C.E. van, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen*. Rotterdam 1905.
- Koolhaas-Grosveld, Eveline, 'Politieke spotprenten in de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 39(2015)17-55.
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*. Amsterdam/Brussel 1976.
- Kossmann, E.H., 'Is het Nederlandse volk door de scheiding van 1830 'wakker geschud'?', in: *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten*, (Amsterdam 1987) 364-372.
- Kossmann, E.H., *Over conservatisme*. Amsterdam 1981.
- Kossmann, E.H., 'Over de koning die geen kwaad kan doen', in: *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten*, (Amsterdam 1987) 117-127.
- Kossmann, E.H., 'Thorbecke en het historisme', in: *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten*, (Amsterdam 1987) 306-347.
- Kossmann, E.H., 'Thorbecke tussen zijn tijdgenoten', in: H.L. Wesseling (red.), *E.H. Kossmann, Naoogst*, (Amsterdam 2007) 197-200.
- Kreeft, Marco, 'Een neergaande lijn: het stemrecht in de periode 1795-1848', *Pro memorie: bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 3(2001) 252-266.
- Kroeze, D.B.R., *Een kwestie van politieke moraliteit. Politieke corruptieschandalen en goed bestuur in Nederland, 1848-1940*. Academisch proefschrift, VU Amsterdam 2013. <https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/75911828/complete+dissertation.pdf>
- Kroeze, Ronald, 'Een typische Hollandse politicus? Floris Adriaan van Hall, Holland en politieke verandering in de jaren 1840', *Holland, Historisch Tijdschrift* 41(2009) 14-34.
- Krol, C.B., *Als de Koning dit eens wist... ! over gezag en kennis, onschendbaarheid en onfeilbaarheid, in hun onderlinge historie*. Apeldoorn 1994.
- Kruysdijk, A. en H. Scheijvens, 'De *Arnhemsche Courant* en de grondwetsherziening in de eerste maanden van 1848', in: G.A.M. Beekelaar e.a., *Maar wat is dat toch voor eenen courant, de Arnhemsche*. Arnhem 1981, 221-238.
- Kuiper, J., *Geschiedenis van het christelijk lager onderwijs in Nederland*. Amsterdam 1904².
- Kuiper, R., 'Geen muziek om van het blad te zingen'. Groen van Prinsterer's Ongeloof en Revolutie (1847)', in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Is't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* 13(2005)111-132. Zoetermeer 2005.
- Kuiper, R., 'Groen van Prinsterer en het revolutiejaar 1848', in: J de Bruijn en G. Harinck (red.), *Groen van Prinsterer in Europese context*, (Hilversum 2004) 101-106.
- Kuiper, R., *'Tot een voorbeeld zult gij blijven.' Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)*. Amsterdam 2001.
- Kuiper, R., *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905*. Kampen 1992.

- Kuitenbrouwer, M., 'De Nederlandse afschaffing van de slavernij in vergelijkend perspectief', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis van Nederland* 93(1978) 69-100.
- Kwaadsteniet, W. de, *Het recht van kamerontbinding*. Deventer 1968.
- Laarse, Rob van der en Yme Kuiper, *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw*. Hilversum 2005.
- Lademacher, Horst., 'Modernisering en emancipatie: enkele opmerkingen over de Nederlandse negentiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104(1989) 1-16.
- Lademacher, Horst, 'Niederlande und Belgien. Bemerkungen zu den Ursachen revolutionärer Abstinenz', in: Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt, Dieter Langewiese (Hg.), *Europe in 1848. Revolution and reform*, (Bonn 1998) 351-388.
- Landheer, Hugo, 'Een afrekening met het verleden. De achterstallige schulden van het rijk in het begin van de negentiende eeuw', in: Henk Boels (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850*, (Hilversum 2011) 189-230.
- Lauret, Lauren, 'Respecting the Order and Liberty of Deliberations', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 113(2018) 122-145.
- Lemmens, E., *Aan Vorst en Vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet. Limburgse politici in Den Haag 1839-1918*. Amsterdam 2004.
- Lieburg, Fred van (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*. Hilversum 2012.
- Linden, J.A., *Topographische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*. Bussum 1973.
- Linssen, G.C.P., 'Limburg omstreeks 1848', *De Negentiende Eeuw* 1(1977) 189-192.
- Lintum, C. te, *Een Eeuw van Vooruitgang 1813-1913*. Nijmegen 1913.
- List, G.A. van der, 'J.R. Thorbecke', in: G.A. van der List en P.G.C. van Schie ed., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme voor 1940*. (Assen/Maastricht 1993) 23-37.
- Loo, L.F. van, *Arm in Nederland: 1815-1990*. Meppel 1992.
- Loots, J., *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging*. Amsterdam 2004.
- Maar, Rimko van der, 'Tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid. Geschiedenis van de ministerraad', in: D. Smit en H. te Velde (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof*, (Den Haag 2011) 327-348.
- Mandele, K.E. van der, *Het liberalisme in Nederland: schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw*. Arnhem 1933.
- Manger Jr., J.B., *Thorbecke en de historie, Bijdragen tot de kennis van het Nederlandsch Liberalisme*. Amsterdam 1938.
- Mannheim, K., 'Das konservative Denken I. Soziologische Beiträge zum Werden des politisch-historischen Denkens in Deutschland', in: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Band 57* 68-142.
- Manning, A.F., 'Mr. L.D. Storm, katholiek en overtuigd liberaal', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 72(1959) 84-107.
- Marchry, Pieter Jan, 'Imago en identiteit. De problematische manifestatie van het 'katholieke' in de Nederlandse samenleving rond het midden van de negentiende eeuw', in: J. Vis en W. Janse (red.), *Staf en storm: het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*. (Hilversum 2002) 64-86.
- Mathijsen, M., *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam 2002
- Mathijsen, M., *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*. Amsterdam 2004
- Meere, J.M.M. de, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. Aspecten en trends*. 's-Gravenhage 1982.
- Meeter, E. (inl. van L. Rijkens), *Holland. Kranten, kerkers en koningen*. Amsterdam 1966.
- Meulen, Dick van der, *Koning Willem III, 1817-1849*. Amsterdam 2013.
- Miert, J. van, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920*. Amsterdam 1994.

- Miert, J. van, 'Conservatisme onder katholieken in een biografisch perspectief. Mr. J. B. van Son (1804-1875)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 104(1989) 393-413
- Minnen, C.A. van, *Yankees onder de zeespiegel: de Amerikaanse diplomaten in de Lage Landen en hun berichtgeving 1815-1850*. Amsterdam 1991.
- Moes, Jaap, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland 1848-1914*. Hilversum 2013.
- Müller, Thomas Christian, 'Die Schweiz 1847-49. Das vorläufige, erfolgreiche Ende der "demokratischen Revolution"?' in: Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt, Dieter Langewiese (Hg.), *Europa 1848. Revolution und Reform*, (Bonn 1998) 283-326.
- Nijhof, René, 'In merg en been advocaat'. Jacob Mattheus de Kempnaer en het strafrecht', in: Onno Boonstra en René Nijhof (red.), *200 jaar De Kempnaer, advocaten in Arnhem*, (Hilversum 2016) 48-66.
- Noordenbos, O. en P. Spigt, *Atheïsme en vrijdenken in Nederland*. Nijmegen 1976.
- Noordenbos, O., *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*. Rotterdam 1931
- Oddens, Joris en Jouke Turpijn, 'Waarheid en gezond verstand in het Nederlandse parlement rondom 1798 en 1848', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2010, (Den Haag 2010) 23-35.
- Oddens, Joris, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798*. Nijmegen 2012.
- Oddens, Joris, 'Zoeken naar eendracht. Parlementaire vertegenwoordiging in Nederland tot 1815', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer*, (Amsterdam 2015) 253-278.
- Oomen, Gerrit, *Leven met een liberale grondwet. Over de aanvaarding en uitwerking van de grondwet van 1848 door conservatieven en antirevolutionairen*. Onuitgegeven doctoraalscriptie 1989.
- Oosterhagen, M.T., *Machtenscheiding: een onderzoek naar de rol van machtenscheidingstheorieën in oudere Nederlandse constituties (1798-1848)*. Deventer 2000.
- Osta, A.P.J. van, 'Plaats en functie van de negentiende-eeuwse monarchie', in: C.A. Tamse (red.), *De monarchie in de Nederland*, (Amsterdam/Brussel 1980) 61-88.
- Otten, F.J.M., 'Holland in de jaren 1795-1840', in: H.M. Brokken e.a., (red.), *150 jaar Noord-Holland en Zuid-Holland*. s-Gravenhage 1990.
- Otterloo, Anneke H. van, *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990)*. Amsterdam 1990.
- Oud, P.J., '1848: Thorbecke en de grondwetsherziening', in: P.J. Bouman (red.), *150 jaar Koninkrijk der Nederlanden: ontstaan en bestaan*, (Amsterdam, etc. 1963) 48-56.
- Oud, P.J., *Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden*. Zwolle 1970⁶.
- Oud, P.J., *Staatkundige vormgeving in Nederland I, 1840-1940*. Bewerkt door J. Bosmans. Assen/Maastricht 1990¹⁰.
- Oudendijk, J.K., *Een cultuurhistorische vergelijking tusschen de Fransche en de Engelsche parlementaire redevoering*. Utrecht 1937.
- Peijnenburg, J.W.M., *Joannes Zwijsen, bisschop*. Tilburg 1996.
- Pierson, A., *Oudere tijdgenooten*. Amsterdam 1904².
- Pieterman, R., *De plaats van de rechter in Nederland 1813-1920: politiek-juridische ideeënstrijd over de scheiding van de machten in de staat*. Utrecht 1990.
- Pippel, J.G., *Het reglement van orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing*. 's-Gravenhage 1950³.
- Poppel, F. van, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de negentiende en vroeg twintigste eeuw*. Wageningen 1992.
- Postma, C., *Prins Frederik der Nederlanden. Een vorstelijk burger in de 19de eeuw. 1797-1881*. 's-Gravenzande 1961.
- Pot, C.W. van der, *Geschiedenis der wetenschap van het Nederlandse staatsrecht sedert 1813*. Amsterdam 1957.
- Pot, C.W. van der, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*. Bewerkt door A.M. Donner. Zwolle 1983¹¹.
- Praamsma, L., *Het dwaze Gods. Geschiedenis der Gereformeerde Kerken in Nederland sinds het begin der 19de eeuw*. Wageningen 1952.

- Prins, W.F., 'De Raad van State 1814-1862', in: H. de Schepper, e.a., *Raad van State 450 jaar*, ('s-Gravenhage 1981) 153-184.
- Prins, W.F., 'De Restauratie (1814-1848)', in: S.J. Fockema Andrea en H. Hardenberg, *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden: van statenvergadering tot volksvertegenwoordiging*, (Assen 1964) 170-208.
- Prud'homme van Reine, R.B., *Jan Hendrik van Kinsbergen 1735-1819: admiraal en filantroop*. Amsterdam 1990.
- Putten, J. van, *Politieke stromingen*. Utrecht/Antwerpen 1985.
- Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte: conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn*. Amsterdam 2001.
- Raalte, E. van, *De minister-president*. 's-Gravenhage 1917.
- Raalte, E. van, *De geschiedenis van de openingen der Staten-Generaal van 1814 tot 1952*. 's-Gravenhage 1953.
- Raalte, E. van, *Het Koninklijk Huis en zijn leden en de ministeriële verantwoordelijkheid*. Zwolle 1966.
- Raalte, E. van, *Staatshoofd en Ministers. Nederlands Constitutionele Monarchie historisch-staatsrechtelijk belicht*. Zwolle 1971.
- Raalte, E. van, *Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes 1814-1963*. 's-Gravenhage 1964.
- Raedts, P., 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107(1992) 713-725.
- Randeraad, N. en D.J. Wolffram, 'De Nederlandse bestuurscultuur in historisch perspectief', in: Frank Hendriks en Theo Toonen (red.), *Schikken en plooiën. De stroperige staat bij nader inzien*, (Assen 1998) 35-50.
- Randeraad, N., 'Ambtenaren in Nederland (1815-1915)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 109(1994) 209-236.
- Randeraad, N., 'Gemeenten tussen wet en werkelijkheid', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 246-265.
- Randeraad, N., 'Thorbecke en de inrichting van het lokale bestuur', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107(1994) 537-558.
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*. Kampen 1974.
- Riel, H. van, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de negentiende eeuw*. Bezorgd door J.G. Bruggeman. Assen 1982.
- Righart, H., 'Politieke geschiedenis en politieke cultuur. Licht bewerkte versie van Politieke cultuur: een omgevingsverkenning. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar geschiedenis na de Middeleeuwen, in het bijzonder die der interne politieke verhoudingen aan de Rijksuniversiteit Utrecht op 22 september 1989', in: Hans Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur*, ('s-Gravenhage 1990) 11-26.
- Rijn, Jaap van, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland 1800-1920*. Amsterdam 2010.
- Robijns, M.J.F., *Radicalen in Nederland (1840-1851)*. Leiden 1967.
- Romein, J. en A., *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen IV. Negentiende eeuw*. Amsterdam 1940.
- Roon, E.W.R. van, 'De dienstplicht op de markt gebracht. Het fenomeen dienstvervanging in de negentiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 109(1994) 613-637.
- Rooy, Piet de, 'Een reuk des doods ten dood': De Fakkels van het antipapisme in Nederland 1848-1865', in: C. Kristel (red.), *Met alle geweld: botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland*. (Amsterdam 2003) 60-77.
- Rooy, Piet de, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam 2014.
- Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813*. Amsterdam 2002.

- Ru, C. de, 'Jhr. Mr. Willem Boreel van Hogelanden, lid en voorzitter van de Tweede Kamer omstreeks 1848', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 60(1947) 156-186.
- Ruberg, W., *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*. Nijmegen 2005.
- Ruller, S. van, *Genade voor Recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland, 1806-1870*. Amsterdam 1987.
- Rüter, A.J.C., '1848', in: Th.J.G. Locher, W. den Boer, B.W. Schaper (red.), *Historische studies over mens en samenleving*, (Assen 1967) 385-405.
- Rüter, A.J.C., 'De Aprilbeweging', in: Th.J.G. Locher, W. den Boer, B.W. Schaper (red.), *Historische studies over mens en samenleving*, (Assen 1967) 411-415.
- Rüter, A.J.C., 'De grondwet en het Nederlandse volkskarakter', in: J. Valkhoff, *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948*, ('s-Gravenhage 1948) 266-326.
- Rutjes, Mart, *Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801*. Nijmegen 2012.
- Sande, Anton van de, *Prins Frederik der Nederlanden (1797-1881). Gentleman naast de troon*. Nijmegen 2015.
- Santen, J.H. von, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851', in: L. Blok e.a., *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman*, (Groningen 1979) 113-154.
- Santen, J.H. von, 'Een verstokt thorbeckiaan: mr. W.C.D. Olivier (1820-1885)', in: E. Jonker en M. van Rossem, (red.), *Geschiedenis en cultuur*, ('s-Gravenhage 1990) 81-96.
- Santen, J.H. von, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer: een raadselachtig probleem', *De Negentiende Eeuw* 26(2002) 122-142.
- Sas, N.C.F. van, *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland*. Deventer 1998.
- Sas, N.C.F. van (red.), *De kracht van Nederland: internationale positie en buitenlands beleid*. Haarlem 1991.
- Sas, N.C.F. van en J.Th.M. Bank, 'De mythe Nederland', *De Negentiende Eeuw* 16(1992) 4-22.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit*. Amsterdam 2004.
- Sas, N.C.F. van, 'Het Grote Nederland van Willem I. Een schone slaapster die niet wakker wilde worden', in: N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit*, (Amsterdam 2004) 401-412.
- Sas, N.C.F. van, 'Onder waarborging eener wijze constitutie', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 114-145.
- Sas, N.C.F. van, *Onze natuurlijkste bondgenoot: Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831*. Groningen 1985.
- Sas, N.C.F. van (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam 1999.
- Sas, N.C.F. van, 'Van anti-kraten tot burgerheren. Het Nederlands liberalisme tussen beweging en behoud', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107(1994) 55-67.
- Savornin Lohman, A.F. de, *Onze Constitutie*. Utrecht 1901.
- Scheffer, H.J., *In vorm gegoten. Het Rotterdamsch Nieuwsblad in de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage 1981.
- Schmal, J.J.R., *Tweeërlei staatsbeschouwing in het Réveil*. 's-Gravenhage 1946².
- Schmitz, H., 'Vragen rond Abram van Rijckevorsel', *Rotterdams Jaarboekje* 1987, 217-232.
- Schneider, Maarten, *De Nederlandse krant. Van "Nieuwsydinghe" tot dagblad*. Amsterdam 1943.
- Scholl, S.H., *Het liberalisme bij Mr G.K. van Hogendorp, Mr J.R. Thorbecke en Mr S. van Houten*. Tilburg 1947.
- Scholten, L.W.G., 'De maatschappelijke en politieke achtergrond van de grondwetsherziening van 1848', in: J. Valkhoff, *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948*, ('s-Gravenhage 1948) 19-58.
- Scholten, L.W.G., 'De minister Thorbecke en de Wet op het Lager Onderwijs van 1806', *De Gids* 111(1948) 119-136.

- Scholten, L.W.G., *Thorbecke en de vrijheid van onderwijs tot 1848*. Utrecht 1928.
- Schouwenaar, J.C., *Frederik van Sorge en de Vlissingse Courant*. Middelburg 1998.
- Schouwenaar, J.C., *Tussen beurs en binnenhof: J.W. van den Biesen en de politieke journalistiek van het Handelsblad (1828-1845)*. Amsterdam 1999.
- Schrama, N., *Dagblad de Tijd 1845-1974*. Nijmegen 1996.
- Schutte, G.J., 'Nederland in 1848', in: G.J. Schutte en J. Vree (red.), *Om de toekomst van het protestantse Nederland: de gevolgen van de grondwetsherziening van 1848 voor kerk, staat en maatschappij*, (Zoetermeer 1998) 8-21.
- Schutte, G.J., *Mr. G. Groen van Prinsterer*. Goes 1976.
- Schutte, Gerrit, 'De school van de ouders. De schoolstrijd op hoofdlijnen', in: George Harinck en Gerrit Schutte, *De school met de bijbel. Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw*, (Zoetermeer 2006) 7-20.
- Schuurman, Anton, 'De ontwikkeling van woning en huisraad op het Zuid-Nederlandse platteland in de achttiende en negentiende eeuw', in: A. Schuurman e.a., *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850*, (Amsterdam 1997) 161-178.
- Secker, Ineke, '1815-1848 Onder koninklijke voogdij. De Tweede Kamer vindt haar plaats binnen de constitutionele monarchie', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer*, (Amsterdam 2015) 279-304.
- Secker, Ineke, 'Het kammervolle bestaan van de departementen van Eredienst', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2005, (Den Haag 2005) 63-75.
- Secker, W.P., *Ministers in beeld: de sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)*. Leiden 1991.
- Secker, W.P., 'Parlementaire oppositie vóór 1848. De volhardingspolitiek van Lodewijk Caspar Luzac, opposant malgré lui', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 1999, (Den Haag 1999) 73-87.
- Seret, G., *Het voorzitterschap in de Staten-Generaal*. Amsterdam 1910.
- Sizoo, Jan, *Inzake rechts. Verkenning van een politieke gedachtenwereld*. Meppel 1971.
- Slijkerman, Diederick, *Het geheim van de ministeriële verantwoordelijkheid. De verhouding tussen koning, kabinet, Kamer en kiezer, 1848-1905*. Amsterdam 2011.
- Slijkerman, Diederick, 'Het politieke primaat: van Koning naar kabinet naar Kamer, naar kiezers', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 2013, (Den Haag 2013) 35-46.
- Slijkerman, Diederick, 'Tegen katholieken of de grondwet? Katholieke visies op de Aprilbeweging van 1853', *De Negentiende Eeuw* 38(2014) 23-40.
- Smelik, J.C., 'Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië', in: J.C. Smelik, C.M. Hogenstijn en W.M.J. Janssen, *A.J. Duymaer van Twist. Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië (1851-1856)*, (Zutphen 2007) 29-90.
- Smit, C., *De diplomatieke geschiedenis van Nederland, inzonderheid sedert de vestiging van het Koninkrijk*. s-Gravenhage 1950.
- Smit, Christianne, *Omwille der billijkheid. De strijd over de invoering van de inkomstenbelasting in Nederland*. Amsterdam 2002.
- Smitskamp, H., *Wat heeft Groen van Prinsterer ons vandaag te zeggen?* 's-Gravenhage 1945.
- Sneller, Z.W., *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*. Groningen/Djakarta 1951.
- Sperber, Jonathan, *The European Revolutions, 1848-1851*. Cambridge 1997.
- Spijkerman, Rose, 'Het is als Ministersvrouw, dat ik u nodig heb.' De politieke betrokkenheid en betekenis van Adelheid Thorbecke-Solger, 1840-1870', *De Negentiende Eeuw* 35(2011) 188-206.

- Spoormans, H., 'Oligarchie, monarchie en democratie. De vestiging van de eenheidsstaat (1795) en het parlementair stelsel (1848)', in: Uwe Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*, 41-68.
- Spoormans, H., 'Burgerij, liberalen en democratie. Kanttekeningen bij een toetsing van de bourgeoisieithese', *Sociologische Gids* 30(1983) 414-428.
- Spoormans, Huub, *'Met uitsluiting van voorrecht.' Het ontstaan van liberale democratie in Nederland*. Amsterdam 1988.
- Steen, Paul van der, *Ware grootheid, schamele kleinte. Twee eeuwen Nederland*. Amsterdam 2013.
- Stokvis, P.R.D., 'Amerikaanse ooggetuigen over het revolutiejaar 1848 in Nederland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 92(1977) 394-405.
- Stokvis, P.R.D., *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam 2005.
- Stokvis, P.R.D., 'Nederland en de internationale migratie 1815-1960', in: F.L. Holthoorn (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, (Assen/Maastricht 1985) 71-92.
- Stuurman, S., 'De bezwering van een afwezig spook – Nederlandse opinies over de Franse Revolutie 1848-1900', in: R.A. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof; de Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen*, (Houten 1989) 25-48.
- Stuurman, Siep, *Staatsvorming en politieke theorie. Drie essays over Europa*. Amsterdam 1995.
- Stuurman, Siep, 'The Discourse of Productive Virtue', in: S. Groenveld en M. Wintle, *Under the sign of Liberalisme. Britain and the Netherlands XII. Varieties of liberalism in past and present*, (Zutphen 1997) 33-45.
- Stuurman, Siep, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen 1983.
- Stuurman, Siep, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. Amsterdam 1992.
- Suttorp, L.C., *F.A. van Hall en zijn constitutioneele beginselen*. Amsterdam 1932.
- Sybenga, T., *De Grondwet van 1887 toegelicht, ook in verband met de praktijk*. 's-Gravenhage 1909.
- Talsma, J., *Het recht van petitie. Verzoekschriften aan de Tweede Kamer en het ombudsmanvraagstuk; Nederland 1795-1983*. Arnhem 1989.
- Talsma, J., 'Geeft met verschuldigde eerbied te kennen. Petities over kiesrecht en kiesstel uit de periode 1848-1850', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92(1979) 438-451.
- Tamse, C.A. (red.), *Koningin Sophie 1818-1877. Jeugdherinneringen in Biedermeierstijl van een Nederlandse vorstin uit Wurtemberg*. Zutphen 1984.
- Tamse, C.A. (red.), *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniel van Eck aan vijfendertig jaar Kamerlidmaatschap 1849-1884*. Overdruk uit het archief, uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. S.L., 1975.
- Tamse, C.A., 'Plaats en functie van de Nederlandse monarchie in de negentiende eeuw', in: C.A. Tamse (red.), *De monarchie in de Nederland*, (Amsterdam/Brussel 1980) 89-132.
- Tanja, Erie, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940*. Amsterdam 2011.
- Terlouw, Frida, 'De aardappelziekte in Nederland in 1845 en volgende jaren', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 34(1971) 263-308.

- Theeuwen, Peet, 'De welsprekende van het schitterende negental'. Jacob Mattheus de Kempnaer (1793-1870), een impressie van zijn politieke achtergrond en werkzaamheid', in: Onno Boonstra en René Nijhof (red.), *200 jaar De Kempnaer, advocaten in Arnhem*, (Hilversum 2016) 67-86.
- Theeuwen, Peet, 'Een conservatief-liberaal die steeds zichzelf gelijk bleef. Jacob Mattheus de Kempnaer op het nationale politieke toneel, 1844-1869', in: Onno Boonstra en René Nijhof (red.), *200 jaar De Kempnaer, advocaten in Arnhem*, (Hilversum 2016) 87-114.
- Tijn, Th. van, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1870*. Amsterdam 1965.
- Tijn, Th. van, 'De wording van de moderne politieke-partijorganisaties in Nederland', in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, (Den Haag 1975) 590-601.
- Tijn, Th. van, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 12, (Haarlem 1977) 131-166.
- Tijn, Th. van, 'Sociale houdingen en verhoudingen in Nederland in de jaren '40 der vorige eeuw', *De Negentiende Eeuw. Symposiumreeks No. 1* (1978) 23-39.
- Tijn, Th. van, 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century', in: J.S. Bromley and E.H. Kossmann (eds.), *Britain and the Netherlands, Volume IV*, (The Hague 1971) 176-207.
- Tippe, K., 'Een echte Overijsselschman.' *Frederik Allard Ebbinge Wubben (1791-1874): burger, bestuurder en historicus in een rurale omgeving*. [https://www.rug.nl/research/portal/publications/pub\(1708c0bf-054b-4e99-8984-6b0bac1fd8b2\).html](https://www.rug.nl/research/portal/publications/pub(1708c0bf-054b-4e99-8984-6b0bac1fd8b2).html)
- Turpijn, Jouke, 'Het gezag van 'mijnheer de voorzitter' in de parlementaire cultuur van de negentiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120(2005) 417-434.
- Turpijn, Jouke, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888*. Amsterdam 2008.
- Turpijn, Jouke, 'Onder ministers. De opkomst van ambtelijke en ministeriële cultuur in Nederland', in: D. Smit en H. te Velde (red.), *Van Torentje tot Trêvesaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof*, (Den Haag 2011) 185-208.
- Turpijn, Jouke en Henk te Velde, 'Het politieke onderscheid tussen links en rechts', *De Negentiende Eeuw* 26(2002) 114-121.
- Turpijn, Jouke en Jeroen van Zanten, 'De opvoeding van Willem en Wiwill', in: Ido de Haan e.a., *Het eenzame gelijk. Hervormers tussen droom en daad, 1850-1950*, (Amsterdam 2009) 157-172.
- Turpijn, Jouke, '1848-1887. Van herensociëteit tot centrum van de macht. Hoe waardige oppositie en de vertrouwensregel gestalte kregen', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer*, (Amsterdam 2015) 305-328.
- Valk, Hans de, 'Meer dan een plaats. De keuze van Utrecht als aartsbisdom in 1853', in: J. Vis en W. Janse (red.), *Staf en storm: het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*, (Hilversum 2002) 37-63.
- Valk, J.P. de, *Roomser dan de Paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren*. Nijmegen 1998.
- Valkhoff, J. (red.), *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948*. 's-Gravenhage 1948.
- Valkhoff, J., 'Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948', in: J. Valkhoff, *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948*, ('s-Gravenhage 1948) 7-18.
- Vanvugt, E., *Nestbeuilers. 400 jaar Nederlandse critici van het koloniale bewind in Oost en West*. Amsterdam 1996.

- Veer, P. van't, *Geen blad voor de mond. Vijf radicalen uit de negentiende eeuw*. Amsterdam 1958.
- Veer, P. van't, *Maar Majesteit! Koning Willem III en zijn tijd. De geheime dagboeken van minister A.W.P. Weitzel*. Amsterdam 1980.
- Velde, Henk te, 'Het feest van de democratie in Nederland: de traditie van parlementaire vertegenwoordiging', *Het feest van de democratie: rituelen, symbolen en tradities. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008* (Amsterdam 2008) 11-26.
- Velde, Henk te, 'Constitutionele politiek: de parlementair-politieke praktijk en de Grondwet van 1848', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde (red.), *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, (Deventer 1998) 146-181.
- Velde, Henk te, 'De koning is onschendbaar. De permanente spanning tussen Oranjes en de grondwet', in: R. Meijer en H.J. Schoo (red.), *De monarchie. Staatsrecht, volksgunst en het Huis van Oranje*, (Amsterdam 2002) 49-71.
- Velde, Henk te, 'Geheimzinnig schijnende diepte.' De volkskoning en de omstrede band tussen vorst en volk in de 19e eeuw', *De Nederlandse Monarchie. Jubileumnummer Groniek* 150(2000) 7-24.
- Velde, Henk te, 'Liberalisme and Bourgeois Culture in the Netherlands, from the 1840s to the 1880s', in: S. Groenveld en M. Wintle, *Under the sign of Liberalisme. Britain and the Netherlands XII. Varieties of liberalism in past and present*, (Zutphen 1997) 62-77.
- Velde, Henk te, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 113(1998) 322-343.
- Velde, Henk te, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis', *Politieke cultuur. Themanummer Groniek* 137(1997) 391-401.
- Velde, Henk te, *Sprekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw*. Amsterdam 2015.
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*. Amsterdam 2002.
- Velde, Henk te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam 2010.
- Velde, Paul van der, *Een Indische liefde. P.J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië*. Amsterdam 2000.
- Velzen, P. van, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk. 1813-1840*. Nijmegen 2005.
- Verberne, L.G.J., 'De maatschappelijke en politieke veranderingen gedurende de periode 1848-1948', in: J. Valkhoff, *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948*, ('s-Gravenhage 1948) 59-156.
- Verberne, L.G.J., *Geschiedenis van Nederland in de jaren 1813-1850. Deel I en II*. Utrecht/Antwerpen 19582.
- Verburg, M.E., *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie. Deel I. 1798-1898*. s-Gravenhage 1994.
- Verhave, Joh. en J.P. Verhave, 'De vaccinatiewestie in het Reveil', in: J. van den Berg, P.L. Schram en S.L. Verheus (red.), *Aspecten van het Reveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Reveil-Archief*, (Kampen 1980) 230-254.
- Verkade, W., 'De mannen, die onze grondwet schiepen', in: J. Valkhoff, *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948*, ('s-Gravenhage 1948) 198-265.
- Verkade, W., *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke 1798-1872*. Arnhem 1935.

- Verkade, W., *Thorbecke als Oost-Nederlands Patriot*. Zutphen 1974.
- Vermaas, A., S.W. Verstegen en J.L. van Zanden, 'Income Inequality in the 19th Century: Evidence for a Kuznets Curve?', in: L. Soltow en J.L. van Zanden, *Income & Wealth Inequality in the Netherlands 16th-20th century*, (Amsterdam 1998) 145-174.
- Viegen, J. van, 'Provinciaal Bestuur van Noord- en Zuid-Holland van 1840 tot 1990.' In: H.M. Brokken e.a., (red.), *150 jaar Noord-Holland en Zuid-Holland*, ('s-Gravenhage 1990) 163-197.
- Viersen, J. *Minister Mr. P.P. van Bosse en de fiscale wetgeving rond het midden van de 19e eeuw*. Groningen 1997.
- Vis, B.C. m.m.v. J.J.A. Woldring, *Naar één gemeentewet. Uniformerende regelingen 1798-1850, voorafgaande aan de Gemeentewet 1851*. Zwolle 1980.
- Vis, J.J., 'Van 'ménagerie du Roi' tot politiek college. De Eerste Kamer van 1849 tot 1887', in: A. Postma e.a. (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof*, (Den Haag 1990) 163-210.
- Visser, W., *De papieren spiegel. 125 jaar Algemeen Handelsblad, 1828-1953*. Amsterdam 1953.
- Vliet, P. van der 'De Arnheemsche Courant als verdediger van de afgescheidenen', in: G.A.M. Beekeklaar e.a., *Maar wat is dat toch voor eene courant, de Arnheemsche?*, (Arnhem 1981) 103-119.
- Vliet, W.G.F. van, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek*. Hilversum 2008.
- Vree, J., 'Publiciteit is bij de tegenwoordige staatsinstellingen een onmisbaar vereischte': de rol van de pers in het debat over de toekomst van de Vaderlandse Kerk in de jaren rond 1848', in: G.J. Schutte en J. Vree (red.), *Om de toekomst van het protestantse Nederland: de gevolgen van de grondwetsherziening van 1848 voor kerk, staat en maatschappij*, (Zoetermeer 1998) 191-227.
- Vree, J., *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden 1820-1843*. Kampen 1984.
- Vree, J., 'De herziening van het hervormde Algemeen Reglement (1846-1852)', in: G.J. Schutte en J. Vree (red.), *Om de toekomst van het protestantse Nederland: de gevolgen van de grondwetsherziening van 1848 voor kerk, staat en maatschappij*, (Zoetermeer 1998) 22-63.
- Vree, Jasper, 'Het Réveil als partij in de Nederlandse samenleving (1833-1891)', in: Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*, (Hilversum 2012) 63-110.
- Vree, Wilbert van, *Nederland Vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime*. Groningen 1994.
- Vries, Boudien de, 'Een weldadig verschil? Standsbesef en het onbehagen van de burgerij', *De Negentiende Eeuw* 22(1998) 25-35.
- Vries, Boudien de, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895*. Amsterdam 1986.
- Vries, C.W. de, *De ongekende Thorbecke*. Amsterdam 1950.
- Vries, C.W. de, *Het grondwettig koningschap onder koning Willem III*. 's-Gravenhage 1946.
- Vries, C.W. de, *Overgrootvader Willem III*. Amsterdam 1951.
- Vries, C.W. de, 'Politieke invloeden op de grondwetsherziening in 1848', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 71(1958) 51-79.
- Waardt, Mathijs van de, *De man van 1848. Biografie Dirk Donker Curtius*. Nijmegen 2019.
- Wage, H.A., 'Da Costa en 1848', *De Negentiende Eeuw. Symposiumreeks No. 1* (1978) 68-76.
- Waling, Geerten, *1848. Clubkoorts en revolutie*. Nijmegen 2016.

- Wels, C.B. en M. Wolters, 'Analyse van het stemgedrag van de Tweede-kamerleden in 1849. Tussenstand van een onderzoek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95(1982) 31-57.
- Wels, C.B., *Aloofness and neutrality. Studies on Dutch foreign relations and policy-making institutions*. Utrecht 1982.
- Wels, C.B., 'De formatie van het eerste ministerie-Thorbecke', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 76(1962) 263-317.
- Wels, C.B., 'Stemmen en kiezen 1795-1922', *Tijdschrift voor geschiedenis* 92(1979) 313-332.
- Wessels, M., *De Nederlandse traditie van vrijheid. Een vruchtbare voedingsbodem voor de hervormingen van 1848*. Assen 1998.
- Wierdsma, A.I., 'Religie en politieke rituelen en symbolen in Nederland na 1813', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 102(1987) 177-194.
- Wijffjes, Huub, 'Koningin der aarde in het parlement. Twee eeuwen journalistiek rond de Tweede Kamer', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer*, (Amsterdam 2015) 223-249.
- Wijnen, Harry van (red.), *De macht van de kroon*. Amsterdam 2000.
- Wijnen, H.A. van, *De Kroon kan geen kwáád doen. Van de macht des konings. Mythe en werkelijkheid van de constitutionele monarchie*. Amsterdam 1975.
- Wit, C.H.E. de, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*. Heerlen 1965.
- Wit, C.H.E. de, *Het ontstaan van het moderne Nederland, 1780-1848, en zijn geschiedschrijving*. Oirsbeek 1978.
- Wit, C.H.E. de, *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*. Nijmegen 1980.
- Wit, C.H.E. de, 'Thorbecke, staatsman en historicus', in: *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*, (Nijmegen 1980) 5-176.
- Witlox, J.H.J.M., *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst. Deel II. De Nederlandsche katholieken in de politiek onder koning Willem II.* 's-Hertogenbosch 1919.
- Witlox, J.H.J.M., *De staatkundige emancipatie van Nederlands katholieken 1848-1870*. Bussum 1969.
- Witte, Els, 'Het jaar 1848 in België. Enkele politieke aspecten', *De Negentiende Eeuw, Symposiumreeks No. 1* (1978) 56-67.
- Wolters, Menno, *Interspace politics*. Nijkerk 1984.
- Woud, Auke van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam 2006.
- Woud, Auke van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*. Amsterdam 1987.
- Woud, Auke van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2010.
- Woude, A.M. van der, 'Bevolking en gezin in Nederland', in: F.L. Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, (Assen/Maastricht 1985) 19-70.
- Zanden, J.L. van en A. Riel, *Nederland 1780-1914: staat, instituties en economische ontwikkeling*. Amsterdam 2000.
- Zanden, J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*. Wageningen 1985.
- Zanden, J.L. van, 'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande.' *Een reeks rapporten uit 1851*. Wageningen 1991.

Werk in uitvoering

Zanden, J.L. van, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: enkele nieuwe resultaten', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 50(1987) 51-56.

Zanten, Jeroen van, *Koning Willem II, 1792-1842*. Amsterdam 2013.

Zanten, Jeroen van, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*. Amsterdam 2004.

Zeijden, Albert van der, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving*. Nijmegen 1998.

Zwart, J., *A.J. Duymaer van Twist. Een historisch-liberaal staatsman 1809-1887*. Utrecht 1939.

Register

Namen en zaken uit de voetnoten zijn, waar nodig, opgenomen in het register. De tabellen zijn niet geïndexeerd.

- Aanteekening op de Grondwet*, 84, 130, 132
Aerts, Remieg, 11, 19, 43, 44, 46, 50, 51, 52, 63, 89, 124, 131, 141, 233, 238, 290, 314, 385, 406, 419, 420
Afscheiding, 71, 113, 213, 295
Akerlaken, D., 354, 357, 358, 390, 399, 403, 407, 413
Akerlaken, P., 72, 117, 118, 122, 143, 144, 155, 158, 162, 167, 172, 178, 185, 190, 223, 225, 226, 228, 229, 233, 243, 245, 264
Albarda, B., 273, 276, 277, 288, 298, 299, 300, 301, 302, 308, 316, 319
Alexander, prins, 64, 65, 140
Algemeen Handelsblad, 22, 23, 24, 46, 61, 62, 63, 66, 68, 70, 85, 112, 272, 273, 274, 283
Algemene Rekenkamer, 38, 74, 112, 113, 136, 137, 142, 144, 147, 148, 176, 190, 191, 249, 301
Alphen, D.F. van, 115, 134, 136
amendement, recht van, 13, 27, 28, 38, 41, 60, 61, 70, 82, 114, 127, 131, 138, 162, 163, 181, 188, 207, 254, 255, 256, 262, 266, 276, 286, 288, 290, 292, 295, 314, 317, 331, 337, 372, 387, 389, 426, 427, 430
Amortisatie-Syndicaat, 113, 126, 143, 186, 214, 361
Amsterdamsche Courant, 22, 23
Anemaet, S.H., 50, 78, 80, 91, 98, 115, 122, 173, 176, 177, 188, 190, 198, 216, 226, 230, 231, 232, 236, 243, 246, 252, 253, 255, 263, 273, 282, 287, 317, 326, 331, 347, 400, 418, 426
antipapisme, -papistisch, 42, 69, 77, 91, 97, 108, 225, 263, 420, 423, 424
Aprilbeweging, 30, 318, 319, 321, 408, 420, 421
Arnhemsche Courant, 22, 23, 24, 46, 61, 63, 64, 66, 71, 88, 142, 213, 219, 273, 279, 293, 301

Bachiene, Ph.J., 302, 313, 322, 323, 326, 336, 346, 356, 361, 366, 382, 393, 395, 402
Backer, C., 271, 286, 312, 334, 344, 345
Backer, H., 90, 116, 119, 155, 167, 168, 172, 209, 223
Backer, J. de, 72, 74, 115, 147, 160, 179, 216, 226, 243
batig slot, 76, 112, 114, 124, 125, 137, 139, 147, 158, 159, 176, 203, 208, 219, 225, 227, 235, 240, 243, 244, 272, 309, 310, 411
Baud, G.L., 309, 310, 312
Baud, J.Ch., 42, 62, 82, 114, 146, 147, 149, 150, 151, 153, 158, 159, 171, 180, 186, 187, 194, 203, 241, 242, 243, 244, 247, 251, 312, 320, 325, 349, 357, 361, 367, 373, 375, 386, 390, 394, 401, 402, 403, 407, 416
Beeck Vollenhoven, H. van, 65, 71, 91, 100, 101, 209, 250, 253
Beelaarts van Blokland, G., 112

Beerenbroek, L.F.H., 72, 74, 209, 252
belasting, accijns, 119, 146, 174, 192, 215, 216, 219, 225, 256, 257, 259, 279, 343, 344, 351, 358, 365, 366, 380, 387, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 404, 410
belasting, directe, 27, 33, 176, 195, 208, 213, 257, 336, 365, 366, 390, 392, 394
België, 52, 53, 54, 64, 66, 111, 125, 126, 149, 156, 157, 165, 169, 182, 184, 186, 189, 200, 202, 204, 220, 230, 231, 307, 346, 378, 394, 396, 397, 422, 427
Berg, J.Th.J. van den, 13, 19, 33, 69, 162, 180, 230, 273
Bieruma Oosting, J., 376, 400
Bijblad tot de Nederlandsche Staatscourant, 14
Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin, 132
Bijleveld, J.F., 92, 96, 97, 240, 263
Binkes, Ch., 146, 166
Blaupt ten Cate, S., 387, 392, 420
Bleyswijk, H.A. van, 72, 115, 148, 156
Blok, L., 40, 41, 139, 238
Blok, P., 25, 31, 32, 36, 127
Blussé van Oud-Alblas, P., 323, 390, 391, 392, 407
Bo Frandsen, S., 54, 55
Boddaert, P.J., 111, 115
Boerakker, J.H., 138
Boissevain, J.H.G., 25, 26, 189
Boogman, J.C., 11, 19, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 55, 62, 83, 92, 157, 163, 273, 283, 319, 420
Boreel van Hogelanden, W., 59, 65, 71, 78, 79, 81, 90, 98, 101, 166, 172, 184, 185, 190, 199, 204, 214, 219, 220, 222, 232, 234, 246, 250, 254, 273, 276, 287, 296, 320, 321, 325, 339, 340, 359, 367, 390
Bornewasser, J.A., 40, 137
Borret, E.J.H., 288, 329, 347, 383, 399
Borski, D., 65, 72, 80, 94, 99, 209, 251, 253
Bosch Kemper, J. de, 22, 25, 26, 29, 30, 32, 34, 36, 43, 62, 69, 73, 81, 104, 140, 159, 263, 399
Bosch Reitz, G.C., 208, 240
Bosch, E.B. van den, 311
Bosch, J. van den, 38, 84, 111, 125, 126, 166, 167, 171, 172, 174, 186, 190, 193, 201, 202
Bosse, P.P. van, 194, 227, 311, 317, 318, 324, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 344, 348, 349, 353, 354, 358, 360, 361, 373, 376, 380, 381, 387, 389, 390, 392, 393, 394, 396, 397, 401, 402, 403, 404, 405, 417, 422, 424, 426, 429
Bots, J.B., 72, 78, 90, 91, 273, 279, 288, 335, 392, 400, 408
Box, H., 47, 69, 246
Boxman, A., 288, 307, 340

- Brouwer, S., 166, 169, 172, 190, 216, 228
Bruce, G.I., 32, 34, 36, 41, 72, 81, 118, 119, 121, 124, 144, 147, 149, 150, 152, 159, 160, 161, 167, 171, 172, 176, 177, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 210, 215, 219, 221, 225, 226, 228, 230, 232, 234, 236, 237, 240, 242, 245, 246, 249, 254, 264, 265, 382
Bruggen Hugenholtz, I.Th. ter, 323, 331, 347, 355, 358, 392, 394, 408, 410, 424
Brugmans, I.J., 34, 35, 38, 42, 44, 55, 333
Bruyne, J.A. de, 25, 31, 256, 307, 312, 325, 346, 396
Buijs, J.T., 25, 26, 27, 28, 29, 200, 341
Buma, W.B., 115, 121, 148, 149, 169, 190, 209

Cats Epz., J., 101, 115, 135, 136
Cinna, 381
Clifford, G., 115
Colenbrander, H.T., 33, 34, 46, 62, 65
Collot d'Escury, H., 166
comité-generaal, 126, 157, 162, 163, 182, 220, 228, 255
Corbière, De, 200
Cornéli, J.J.F.M.H., 115, 177, 190, 233
Corver Hooft, J., 65, 71, 81, 84, 85, 87, 98, 119, 126, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 138, 155, 171, 190, 219, 220, 225, 239, 243, 245, 251, 264
Cost Jordens, W.H., 72, 166, 169, 172, 204, 211, 245, 259
Costerus, P.J., 15, 287, 288, 298, 305, 307, 319, 326, 329, 330, 331, 345, 347
Court, P.E.A. de la, 115

Dam van Isselt, E.W. van, 66, 71, 73, 76, 78, 80, 81, 86, 91, 93, 96, 97, 98, 101, 103, 106, 108, 111, 116, 118, 119, 121, 124, 126, 127, 128, 135, 138, 143, 144, 146, 149, 150, 152, 155, 160, 162, 166, 167, 171, 172, 174, 177, 178, 186, 188, 190, 193, 195, 196, 198, 199, 201, 203, 210, 211, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 236, 242, 243, 245, 246, 250, 252, 256, 263, 273, 275, 277, 280, 283, 285, 287, 288, 291, 292, 293, 295, 319, 320, 322, 327, 331, 334, 335, 338, 340, 343, 347, 348, 349, 350, 351, 355, 367, 370, 374, 375, 376, 380, 382, 383, 384, 388, 390, 394, 397, 403, 404, 406, 408, 415
dienstplicht, militie, zeedienst, 76, 91, 97, 98, 134, 136, 234, 235, 249, 384
Dijckmeester, H.J., 143, 155, 166
Dirks, J., 276, 288, 293, 323, 390, 400, 403
Dommer van Poldersveldt, G.E.G.C.K., 307, 331, 347, 358, 364, 392, 400, 410, 424
Donker Curtius, D., 11, 13, 15, 17, 18, 21, 23, 25, 31, 34, 35, 41, 43, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 59, 65, 66, 67, 68, 70, 74, 77, 78, 79, 81, 83, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 99, 100, 106, 108, 115, 130, 132, 197, 232, 238, 271, 274, 276, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 308, 310, 312, 314, 315, 316, 317, 319, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 335, 337, 339, 341, 343, 345, 346, 347, 348, 350, 369, 372, 398, 424, 425, 428, 429
Doorn, E.C.U. van, 276, 288, 313, 321, 326, 339, 340, 345, 347, 357, 363, 364, 367, 373, 390, 403, 407, 422, 423, 424, 425
Draaijer, J., 31
Drentje, Jan, 11, 19, 47, 48, 326, 412
Druyvesteyn, F.C.W., 158, 209, 228, 229
Duitsland, Duitse staten, 53, 55, 64, 92, 157, 183, 283, 357, 378, 382
Dullert, W.H., 276, 279, 283, 295, 302, 305, 312, 320, 322, 323, 330, 347, 373, 389, 390, 392, 398, 400, 407
Duymaer van Twist, A.J., 24, 26, 32, 34, 35, 36, 65, 73, 76, 81, 84, 87, 90, 92, 96, 101, 103, 104, 108, 162, 167, 168, 176, 177, 195, 198, 199, 202, 203, 204, 210, 211, 219, 221, 225, 226, 230, 232, 236, 237, 239, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 252, 253, 255, 256, 262, 263, 265, 266, 271, 273, 276, 280, 281, 284, 286, 287, 289, 291, 292, 293, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 319, 320, 321, 323, 324, 327, 329, 330, 331, 332, 335, 338, 339, 340, 341, 343, 345, 347, 349, 350, 351, 361, 374, 382, 411, 430
Eck, D. van, 21, 291, 299, 307, 322, 327, 347, 369, 373, 389, 392, 395, 407, 408, 411, 424
Egter van Wissekerke, A.J.F., 91, 97, 209
Elias, A.M., 257
Elias, B.G.J., 241
Elias, B.J., 241
Elzinga, D.J., 66
Engeland, Engelse, 52, 64, 67, 130, 133, 134, 135, 231, 333, 334, 396
Engelen, A.W., 126, 203, 276, 282, 288, 294, 312, 325, 327, 353, 358, 396, 403, 415
Enschede, J., 72, 91, 115, 148, 149, 150, 152, 154, 156, 158, 169, 176, 178, 226, 228, 307, 344
Faber van Riemsdijk, J.C., 59, 73, 77, 84, 86, 87, 91, 92, 94, 100, 103, 167, 197, 204, 210, 211, 220, 228, 229, 230, 242, 245, 246, 254, 255, 261, 262, 265, 282, 358
financiële oppositie, 13, 36, 124, 172, 185, 188, 190, 202, 214, 216, 221, 226, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 279, 302, 309, 319, 360, 389
Fokker, G.A., 271, 279, 283, 286, 300, 301, 302, 303, 304, 316, 319, 320, 331, 346, 347, 374
Forstner van Dambenoy, H.F.C., 405, 406, 407, 408, 415, 417, 424, 425
Frankrijk, Franse, 53, 64, 81, 104, 130, 135, 219, 231, 235, 249, 301, 308, 343, 378, 379, 385, 398, 413
Frederik VII, koning van Denemarken, 54
Frederik Willem IV, koning van Pruisen, 157
Frederik, prins, 126, 140, 263, 273, 385
Fremery, J.A. de, 319, 327, 330, 346, 351, 366, 390, 392, 395, 402, 424
Frets, F., 119, 124, 166

- Gedachten over de wijziging onzer Grondwet*, 129
 Geer van Jutphaas, J.L.W. de, 166
 Geertsema, J.H., 31
 Gelder, W. de, 41, 42, 231, 232, 236
 Gevers Deynoot, W.Th., 414
 Gevers van Endegeest, D.Th., 73, 83, 86, 91, 96, 100, 101, 116, 118, 119, 134, 147, 151, 158, 161, 166, 167, 193, 195, 199, 210, 211, 223, 230, 236, 239, 244, 245, 248, 250, 254, 258, 259, 261, 289, 320, 321, 359, 367, 369, 373, 387, 390, 394, 395, 401, 402, 422, 425
De Gids, 33, 47, 63, 184, 232, 238, 312
 Gleichmann, J.G., 33, 179, 181, 197, 265, 423, 425
 Godefroi, M.H., 273, 280, 282, 283, 293, 294, 300, 301, 302, 305, 306, 311, 316, 322, 327, 331, 360, 364, 369, 372, 390, 398, 399, 420
 godsdienst, vrijheid van, 70, 82, 89, 104, 108, 264, 358, 428
 Goes van Naters, M. van der, 37
 Goltstein, J.K. van, 18, 19, 20, 24, 25, 26, 34, 36, 65, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 93, 97, 98, 99, 101, 103, 104, 105, 108, 114, 115, 119, 121, 122, 124, 147, 149, 150, 157, 158, 159, 160, 167, 171, 172, 173, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 201, 203, 210, 211, 213, 214, 215, 219, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 235, 236, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 260, 261, 262, 264, 265, 271, 273, 276, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 289, 301, 317, 319, 321, 322, 323, 325, 339, 347, 348, 349, 350, 353, 355, 356, 357, 359, 362, 367, 368, 368, 369, 371, 372, 373, 379, 381, 382, 383, 384, 391, 396, 397, 398, 400, 404, 405, 406, 407, 408, 411, 416, 417, 425, 430
 Goltstein, W. van, 25, 83
 Gosses, I.H., 25, 31, 32
 Gouverneur, P., 59, 73, 76, 78, 121, 135, 138, 149, 150, 154, 155, 156, 160, 172, 174, 177, 178, 179, 180, 197, 201, 203, 214, 215, 229, 230, 235, 244, 255, 320, 324, 351, 367, 368, 392, 400
 Groen van Prinsterer, G., 18, 26, 28, 35, 39, 50, 52, 71, 104, 130, 132, 133, 137, 140, 213, 272, 275, 276, 280, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 305, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 322, 323, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 334, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 345, 347, 348, 349, 350, 354, 355, 356, 357, 358, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 368, 370, 371, 372, 373, 375, 376, 378, 379, 381, 382, 383, 384, 385, 389, 390, 399, 400, 401, 402, 404, 405, 406, 407, 410, 411, 412, 414, 417, 418, 420, 423, 424, 425, 430
 Gronden, R.S. van der, 169, 172
 Haan, Ido de, 43, 48, 49, 99
 Haersolte van Haerst, J.Ch. Van, 71, 99, 100, 209, 225, 226
 Hagenouw Brongers, H.E., 115
 Hall, F.A. van, 12, 19, 24, 26, 29, 32, 33, 34, 36, 38, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 50, 52, 61, 62, 63, 66, 69, 92, 101, 104, 115, 116, 124, 126, 162, 165, 166, 169, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 188, 189, 192, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 208, 214, 215, 227, 228, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 257, 258, 259, 262, 265, 275, 276, 279, 280, 281, 283, 284, 286, 287, 292, 293, 294, 296, 297, 299, 300, 301, 304, 306, 308, 309, 310, 314, 315, 316, 321, 322, 326, 330, 331, 332, 333, 334, 339, 340, 342, 343, 345, 348, 349, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 366, 367, 370, 371, 373, 375, 378, 381, 382, 383, 385, 390, 391, 392, 395, 397, 398, 401, 402, 406, 407, 408, 415, 421, 423, 424, 425, 430
 Hans, D., 34, 35
 Hasselt, W.J.C. van, 15, 104, 280, 282, 283, 288, 298, 302, 303, 329, 331, 347, 348, 367, 390
 Heeckeren van Brandsenburg, W.R., 115, 119, 173, 209, 211, 233
 Heemskerk Bzn., J., 276, 279, 312, 323, 324, 372, 390, 406, 419, 420
 Heemskerk, J. Azn., 25, 26, 27, 28, 29
 Heemstra, S. van, 78, 80, 81, 96, 209, 216, 222, 225, 226, 229, 231, 232, 244, 246, 250, 252, 253, 255, 260, 263, 319, 320, 329, 341, 347, 374
 heerlijke rechten, 100, 106
 Heiden Reinestein, L. van, 15, 288, 293, 329, 340, 367, 403, 407, 420
 Heijde, J.F. van der, 279, 300, 307, 357, 358, 367, 387, 392
 Heim van Duivendijke, J.A. van der, 61, 81, 166, 187, 194, 195, 196, 391
 Heim, A.J. van der, 166
 Heloma, N. van, 80, 91, 115, 121, 122, 145, 147, 149, 150, 160, 165, 176, 190, 197, 199, 225, 226, 232, 250, 252, 264, 273, 288, 319, 326, 329
 Hengst, J.B.J., 277, 305, 331, 335, 354, 358, 378, 387, 392, 410
 Hiddema Jongasma, G., 91, 97, 209
 Hinlôpen, J.G., 119, 121, 179, 228, 229, 243
 Hoetink, Carla, 20
 Høevell, W.R. van, 319, 322, 330, 331, 335, 347, 359, 368, 369, 372, 373, 374, 375, 381, 382, 384, 385, 386, 390, 391, 392, 393, 397, 401, 402, 406, 407, 411, 416, 424
 Hoffmann, M.A.F.H., 71, 72, 73, 80, 84, 91, 93, 95, 98, 100, 103, 209, 211, 213, 216, 226, 240, 244, 245, 250, 251, 252, 253, 254, 259, 260, 264, 265, 296, 320, 358, 367, 373, 381, 390, 393, 394, 400, 403
 Hogendorp, F. van, 129, 405
 Hogendorp, G.K. van, 130, 203, 280, 292, 293
 Hooft Jzn., D., 71, 77, 78, 80, 97, 98, 145, 151, 184, 219, 228, 229, 240, 252, 253, 259, 260
 Hoorn van Burgh, J.C.R. van, 145, 146, 148, 151, 152, 160, 161

- Hooykaas, G.J., 40
Huguenin, H.U., 388, 392, 410, 424
Huidekoper, A.W., 114, 115, 119, 148
Huidekoper, P., 115, 119, 122, 148
Huysen van Kattendijke, J.W., 116, 157, 164, 166, 191

Ingenhousz, A.J., 115, 124, 177, 209
interspace politics, 16, 17, 108
Isings, A.L.H., 15, 233, 273

Japikse, N., 25, 31, 32, 36
Jespers, F.J., 283, 354, 392
Jong van Beek en Donk, J.O. de, 71, 91, 97, 166, 169, 172, 179, 197, 214, 226, 229, 250, 252, 258, 264
Jonge van Campensnieuwland, M.W. de, 42, 111, 115, 118, 119, 135, 136, 143, 148, 154, 155, 160, 167, 200, 233, 237, 246, 260, 264, 399
Jongstra, A.F., 353, 354, 358, 359, 368, 370, 373, 381, 382, 387, 391, 392, 394, 405, 406, 407, 413
Jungmann, J.A., 15
Junius van Hemert, W.J., 145, 155, 158, 160, 166

Kempnaer, J.M. de, 13, 31, 34, 35, 46, 65, 66, 68, 72, 74, 78, 80, 81, 83, 84, 86, 95, 129, 137, 138, 139, 140, 209, 211, 213, 216, 226, 230, 231, 232, 242, 243, 244, 246, 247, 252, 253, 255, 256, 258, 260, 261, 262, 272, 274, 280, 282, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 292, 295, 302, 303, 304, 308, 312, 313, 314, 315, 316, 325, 336, 429
Kerens, P.A.S., 115
Kien, N.P.J., 77, 78, 80, 81, 85, 91, 95, 209, 240, 282
kiesstelsel, indirect en direct (rechtstreeks) kiesrecht, 12, 13, 22, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 36, 39, 41, 42, 44, 47, 53, 54, 60, 62, 68, 69, 70, 73, 77, 78, 79, 85, 86, 88, 89, 91, 100, 104, 105, 107, 108, 112, 114, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 138, 139, 140, 142, 204, 205, 207, 208, 209, 214, 221, 225, 226, 227, 229, 231, 232, 234, 236, 238, 239, 265, 266, 333, 336, 337, 342, 428
Kniphorst, G., 119, 146, 151, 155, 156, 157, 158, 169, 173, 174, 177, 214, 215, 220, 221, 226, 229, 240, 243, 244, 246, 247, 259
Koch, Jeroen, 141, 142
Kock, H.M. de, 155
Kocken, M.J.A.V., 274, 361
Koetsveld, C.E. van, 29
Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde, 384
Koninklijke Akademie van Wetenschap, 384
Kossmann, E.H., 19, 31, 38, 39, 55, 65, 141, 182, 309

Lademacher, Horst, 54, 414
Lambrechts, J.J., 273, 277, 319
Lebeau, J., 156
Leclercq, J.L.M., 319
Leemans, J.A.A., 410, 424
Leeuwen, G. van, 77, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 105, 106, 209, 226, 418
Leidsche Courant, 179
Lemmens, Eric, 400
leningwet, 40, 45, 126, 176, 194, 195, 200, 201, 202, 204, 207, 215, 227, 228
Lennep, J. van, 88
Leopold I, koning van België, 64
Lightenvelt, L.A., 67, 424
Limpens, Ch. De, 392, 400, 410
Linden, G.M. van der, 276, 279, 292, 293, 294, 298, 299, 300, 301, 322, 324, 329, 330, 331, 339, 347, 353, 355, 356, 358, 359, 363, 369, 373, 378, 379, 390, 392, 404, 407, 411, 416, 419, 424
Lion, I.J., 83
Lipman, S.P., 113, 153, 154, 156, 157, 164
List, F.C., 146, 193
Lom de Berg, P.L. de, 288, 306, 327, 392, 408
Lotsy, J.S., 276, 284, 288, 320, 326, 329, 331, 339, 346, 366, 372, 373, 387, 390
Louis Philippe, koning van Frankrijk, 193
Lucas, E., 324, 353
Luyben, J.L.A., 71, 73, 78, 97, 99, 108, 118, 119, 126, 128, 135, 138, 143, 149, 151, 152, 156, 166, 167, 172, 173, 176, 181, 192, 226, 228, 229, 230, 244, 264, 273, 284, 285, 321, 330, 335, 363, 403, 407, 410, 424
Luzac, L.C., 34, 46, 60, 61, 62, 65, 66, 71, 72, 74, 80, 81, 83, 84, 112, 117, 118, 119, 124, 126, 128, 130, 135, 136, 138, 140, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 155, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 167, 172, 177, 179, 181, 182, 184, 185, 186, 188, 190, 192, 194, 195, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 210, 211, 213, 216, 219, 225, 226, 230, 231, 232, 233, 236, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 260, 262, 264, 265, 289
Lycklama à Nijeholt, W.H., 93, 104
Lynden, W. van, 104, 105, 354, 358, 359, 362, 367, 368, 373, 380, 385, 390, 396, 403, 404, 410, 424

Maanen, C.F. van, 116, 152, 154
Mackay, Ae., 71, 72, 91, 97, 98, 99, 104, 105, 106, 296, 320, 322, 349, 350, 354, 358, 362, 363, 367, 368, 379, 380, 385, 386, 389, 390, 405, 410, 413, 416, 418, 424, 425
Man, M.J. de, 73, 93, 101, 103, 115, 119, 122, 146, 147, 148, 150, 152, 158, 159, 160, 167, 171, 172, 173, 177, 178, 180, 190, 191, 201, 210, 211, 216, 219, 221, 226, 234, 239, 245, 246, 252, 253, 261, 262, 264, 273, 276, 279, 283, 287, 288, 292, 295, 304, 306, 307, 310, 312, 317, 318, 322, 330, 331, 335, 337, 339, 343, 344, 356, 360, 361, 363, 376, 390, 391, 392, 403, 411, 414
Mastboom, J., 138
Meeussen, K.A., 279, 298, 308, 331, 372, 392, 400, 424
Meeuwen, P.A. van, 155, 166
Menso, H., 72, 91, 93, 166, 172, 185, 228, 229, 230, 243, 257, 258

- Metman, L., 323, 357, 358, 359, 374, 378, 392, 398, 403, 408, 413, 419
- Michiels van Verduynen, A.H.Th., 115, 119, 177, 179, 190, 209, 216, 233, 255
- ministeriële homogeniteit, collectief ministerie, 83, 84, 112, 134, 149, 151, 153, 157, 181, 183, 186, 189, 190, 229, 234, 252, 285, 286, 298, 313, 314, 315, 317, 318, 323, 325, 370, 371, 372, 374, 375, 376, 379, 381, 396, 401, 402, 403, 404, 407, 408, 417, 426
- ministeriële verantwoordelijkheid, incl. contraseign, 28, 30, 37, 38, 40, 41, 48, 49, 61, 64, 69, 70, 76, 82, 83, 84, 85, 86, 91, 93, 97, 98, 107, 112, 113, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 144, 151, 154, 155, 156, 159, 164, 166, 181, 183, 189, 191, 193, 229, 232, 234, 235, 236, 241, 247, 271, 272, 276, 280, 292, 297, 298, 299, 301, 312, 326, 349, 357, 365, 371, 376, 400, 416, 418, 427, 428, 430
- Modderman, H.J.H., 72, 115, 121, 122, 149, 160, 173, 197, 214, 222, 226, 255, 256
- Monchy, E.P. de, 72, 76, 78, 81, 84, 91, 99, 100, 108, 201, 204, 211, 219, 220, 221, 225, 228, 244, 245, 250, 253, 258, 264, 273, 276, 280, 288, 297, 309, 311, 319, 331, 334, 335, 339, 361, 374
- Moraaz, S.A. de, 307, 329, 331, 347, 351, 392, 410, 424
- Mortel, J.B.H. van de, 115
- Müller, T.Chr., 54
- Mutsaers, J.A., 15, 73, 78, 86, 91, 96, 108, 115, 124, 174, 179, 211, 227, 230, 231, 252, 273, 279, 285, 288, 290, 291, 297, 308, 320
- Naamen, J.S. van, 72, 77, 96, 97, 101, 209, 227, 228, 231, 243, 259, 263, 265, 273, 285, 288, 295
- Nagell van Ampsen, Ch.J.A. van, 71, 74, 90, 138, 150, 177, 190, 194, 197, 220, 226, 227, 229, 255, 259
- Nap, Ch. Meyer, 77, 90, 91, 93, 95, 209, 227, 244, 249, 250, 252, 253
- Napoleon, 365
- Napoleon, Louis, 378, 385
- Nederburgh, C.B., 76, 91, 93, 95, 98, 166, 172, 173, 228, 250, 251
- De Nederlander*, 22, 64
- Nederlandsche Bank, 252
- Nederlandsche Handel-Maatschappij, 44, 113, 125, 144, 146, 159, 171, 176, 184, 186, 193, 194, 196, 201, 215, 272, 279, 280, 309, 310, 311, 317, 330, 361, 380, 389
- Nederlandse Hervormde Kerk, 97, 99, 105, 225, 263, 284, 358
- Nedermeijer van Rosenthal, J.T.H., 17, 36, 73, 93, 96, 97, 99, 108, 115, 119, 124, 158, 159, 167, 172, 177, 178, 179, 190, 191, 194, 201, 203, 210, 211, 214, 226, 238, 239, 240, 244, 245, 246, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 261, 271, 273, 276, 280, 281, 283, 286, 287, 289, 290, 300, 301, 305, 308, 317, 318, 319, 324, 325, 327, 353, 356, 358, 359, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 378, 380, 381, 382, 383, 387, 396, 398, 399, 400, 401, 403, 404, 405, 408, 414, 426, 430
- negenmannenvoorstel, 19, 29, 30, 32, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 88, 127, 130, 207, 208, 209, 231, 233, 235, 238, 240, 259, 266, 267, 428
- Nepveu, C., 67, 79, 83, 86, 104, 105
- Nes van Meerkerk, J.G. van, 115, 118, 119, 121, 122, 138, 139, 146, 147, 149, 150, 154, 155, 158, 160, 165, 167, 172, 174, 178, 180, 187
- Nienhuis, H., 105
- Nierop, A.S. van, 376, 424
- Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 22, 23, 24, 25, 61, 63, 70, 273, 294
- Nispen van Sevenaar, J.A.Ch.A. van, 283, 284, 288, 297, 307, 329, 331, 336, 338, 347, 363, 367, 368, 392, 424
- Noordziek, J.J.F., 15
- Olivarius, 33, 66, 69
- onderwijs, vrijheid van, 67, 68, 69, 77, 88, 89, 98, 99, 104, 284, 350, 384
- opperbestuur, koloniaal, 124, 136, 147, 158, 159, 193, 235, 241, 243, 244, 246, 251, 309
- Opperdoes Alewijn, P., 72, 91, 96, 97, 98, 100
- oppositie, conservatieve en staatsrechtelijke, 49, 62, 77, 78, 98, 103, 105, 108, 124, 150, 163, 312, 315, 329, 330, 333, 335, 342, 346, 353, 354, 357, 378, 379, 390, 403, 404, 408, 410, 418, 426
- Opzoomer, C.W., 25
- Orde*, 132
- Oultremont, Henriëtte d', 113, 126
- Pahud, Chs.F., 324, 360, 374, 375, 386, 396, 401, 403, 411, 415, 416, 417, 426
- Panhuys, J.E. van, 61, 65, 73, 77, 87, 90, 91, 93, 103, 108, 114, 115, 119, 121, 122, 124, 147, 149, 150, 159, 160, 176, 178, 179, 187, 190, 191, 192, 198, 201, 203, 210, 213, 214, 219, 221, 226, 230, 232, 239, 244, 245, 246, 249, 251, 255, 258, 260, 261, 262, 265
- paus, Heilige stoel, 264, 420, 421, 422, 424
- Pélichy de Lichtervelde, F.J.M.Th. De, 209
- Petit, P.M.J.F., 115, 124, 172, 190, 209
- Poelitz, L., 235
- Polignac, De, 200
- Poll, F. van de, 115
- Poorter, J.H.H. de, 353, 357, 358, 387, 392, 394, 400, 424
- Poortman, K.A., 276, 279, 280, 283, 286, 287, 289, 294, 306, 316, 317, 322, 330, 331, 340, 359, 370, 371, 372, 373, 388, 390, 392, 394, 407, 408, 412, 417, 419
- Potgieter, E.J.P., 35, 38
- Provó Kluit, H., 320, 366, 367, 370, 382, 390, 403, 407
- Pruisen, 55, 64, 114, 124, 153, 157, 306, 378

- Quarles van Ufford, J.J., 116
- Raad van State, 68, 76, 88, 89, 91, 92, 93, 104, 108, 140, 235, 357, 399
- Raadt, G.A. de, 376
- Raders, R.F. van, 416
- Randwijck, L.N. van, 62, 81, 209, 265, 286, 319, 320, 337, 340, 343, 345, 347, 348
- Rappard, A.G.A. van, 34, 423
- Rappard, W.L.F.Ch. van, 61, 82, 117, 118, 119, 126, 127, 143, 144, 147, 155, 156, 157, 162, 163, 167, 172, 176, 178, 183, 185, 189, 190, 195, 196, 209, 230, 399
- rapporteurs (zelfstandige), 27, 60, 65, 72, 81, 84, 86, 87, 101, 106, 107, 137, 167, 168, 211, 230, 238, 249, 251, 254, 255, 265, 271, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 295, 298, 299, 300, 303, 309, 314, 318, 321, 323, 342, 363, 372, 373, 374, 378, 387, 388, 389, 390, 391, 394, 398, 419, 420, 428, 429
- Rau van Gameren, J., 137
- recht van placet, 88, 91, 96, 97, 105, 108, 208, 225, 227, 262, 263, 264, 266, 284, 294
- Rechteren van Appeltern, J.H. van, 115, 119, 121, 122, 124, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 160, 162, 168, 173, 174, 179, 184, 186, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 199, 201, 202, 203, 204, 209, 211, 213, 214, 216, 228, 229, 230, 231, 232, 246, 247, 250, 256, 258
- Reede van Oudshoorn, J.F. van, 103, 105, 106, 108
- Reenen, G.C.J. van, 424, 425
- reglement van de ministerraad, 40, 116, 318
- reglement van orde, 29, 61, 87, 114, 117, 125, 137, 161, 162, 163, 166, 167, 181, 187, 208, 227, 228, 254, 271, 281, 282, 286, 292, 303, 310, 339, 372, 387, 388, 389, 404, 427, 429
- Reinders, G., 279, 307, 326, 330, 331, 353, 357, 358, 373, 387, 392, 400, 403, 413, 424
- Repelaer van Molenaarsgraaf, O., 121, 155, 160, 176, 177, 201, 209, 216, 243, 259
- Réveil, 284, 310
- Righart, H., 20, 21
- Rijkevorsel Hzn. A. van, 15, 71, 72, 76, 78, 80, 84, 91, 108, 115, 119, 124, 167, 168, 172, 182, 183, 185, 190, 192, 193, 194, 198, 199, 201, 209, 211, 219, 225, 226, 243, 244, 249, 250, 251, 260, 264, 273, 280, 285, 286, 288, 293, 305, 309, 311, 319, 329, 334, 361, 374
- Rijk, J.C., 67, 76, 83, 116, 192, 241, 312
- Rochussen, J.J., 38, 62, 116, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 151, 152, 153, 157, 158, 164, 165, 166, 169, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 194, 195, 196, 202, 204, 320, 405, 410
- Röell van Hazerswoude, W., 114, 119, 143, 148
- Roest van Limburg, Th.M., 23, 24, 25, 66
- Romein, J. en A., 25, 31, 32
- Romme, R.P., 78, 83, 86, 91, 97, 121, 128, 135, 138, 149, 150, 151, 174, 177, 214, 228, 229, 252, 253
- Rooms-Katholieke Kerk, 71, 415, 423
- Rüter, A.J.C., 37, 39, 64, 423
- Sandberg, A., 119, 122, 166
- Santen, J.H. von, 40, 41, 219, 232, 272, 342
- Sarraz, J.A.H. de la, 61, 199
- Sas, N.C.F. van, 31, 43, 44, 46, 47, 49, 115, 137, 231
- Sasse van Ysselt, L.F.J.J.J. van, 138, 140, 166, 178, 190, 194, 197, 200, 201
- Sasse van Ysselt, L.J.B. van, 71, 78, 90, 91, 97, 172, 174, 201, 213, 226, 229, 244, 252, 256
- Savornin Lohman, A.F. de, 25, 26, 28, 29
- Scheers van Harencarspel, R., 166, 172, 174, 181, 198, 204, 211, 230, 245, 254
- Scheltinga Winterberg, E.Th., 288, 300, 319
- Scherpenzeel Heusch J.L. van, 272, 273, 277, 283
- Schiffer, C., 282, 283, 337, 338, 348, 390, 400, 414, 415, 418, 424
- Schimmelpenninck van der Oye, W.A., 41, 42, 111, 115, 116, 118, 119, 126, 128, 136, 138, 139, 140, 144, 146, 148, 149, 151, 154, 155, 158, 164, 166, 167, 186, 188, 190, 191, 192, 204, 209, 230, 254, 265, 421
- Schimmelpenninck, G., 43, 59, 64, 65, 66, 67, 79, 83, 84, 85, 86, 87, 324
- Schimmelpenninck, R.J., 67
- Scholten, L.W.G., 37
- Schooneveld, P.C., 73, 80, 81, 83, 86, 93, 98, 101, 108, 115, 118, 119, 124, 139, 140, 157, 158, 159, 167, 171, 172, 174, 177, 186, 188, 190, 192, 193, 202, 207, 214, 219, 220, 222, 226, 228, 232, 233, 234, 237, 243, 246, 250, 254, 261, 262, 266, 271, 273, 276, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 287, 288, 289, 290, 292, 294, 295, 297, 300, 302, 304, 305, 306, 307, 313, 322, 329, 330, 335, 339, 340, 341, 345, 357, 359, 363, 367, 368, 368, 371, 373, 390, 401, 407, 418, 419, 430
- Senn van Basel, M.J., 374, 376
- Slicher van Domburg, J.J., 72, 74, 273, 285, 288, 390, 403
- Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E., 276, 279, 282, 283, 285, 286, 306, 308, 309, 311, 329, 347, 357, 358, 367, 373, 378, 384, 386, 388, 392, 400, 401, 403, 416, 417
- Smit, Christianne, 184, 187, 196, 390, 392
- Smit, H.J., 72, 90, 91, 96, 97, 187, 273, 280, 285, 288, 326, 367, 390
- Snouck Hurgronje, J.L., 116, 117, 135, 155, 162, 179, 209, 217, 228, 229, 230, 234
- Son. J.B. van, 209, 246, 263
- Sonsbeek, H. van, 324, 353, 354, 357, 378, 379, 380, 382, 387, 396, 397, 398, 401, 404, 405, 426, 430
- Spengler, J.F. van, 318, 324, 353, 368, 369, 378, 380, 385, 387, 396, 401, 404, 426, 430
- Sperber, J., 52, 53
- Spoormans, H., 44, 45, 46, 124
- Staat B, 113, 142, 149, 200
- staatscommissie (van 17 maart 1848), 11, 23, 26, 65, 66, 67, 76, 82, 83, 85, 86, 88, 98, 104, 285, 290, 335, 413

- staatsschuld, 145, 147, 153, 165, 166, 169, 181, 182, 184, 188, 190, 193, 196, 204, 215, 360, 361, 389, 391, 417
- Star Busmann, C., 59, 77, 78, 79, 117, 144, 147, 150, 155, 162, 177, 190, 197, 228, 234, 265
- Stolte, H., 386, 390, 401, 402, 403, 407
- Storm van 's-Gravesande, C.M., 72, 78, 97, 287, 324, 329, 331, 354, 369, 388, 390, 393, 414, 415
- Storm, L.D., 65, 71, 72, 138, 209, 213, 216, 220, 226, 230, 231, 232, 238, 240, 243, 244, 246, 252, 253, 255, 256, 257, 264, 272, 273, 277, 284, 285, 320, 324, 339, 347, 357, 358, 367, 373, 392, 408
- Strens, M.P.H., 209, 222, 223, 242, 247, 400, 405, 408, 412, 413, 414, 415, 417, 422, 424
- Stuurman, S., 11, 19, 22, 25, 42, 43, 44, 45, 46, 56, 62, 69, 86
- Suttorp, L.C., 33, 34
- Swinderen van Rensuma, O. van, 111, 115, 134
- Sybenga, T., 25, 26, 27
- Sytzama, M.P.D. van, 115, 135
- Taets van Amerongen tot Natewisch, P.H., 353, 358, 367, 390, 400, 403, 407
- Tanja, Erie, 13, 15, 20
- Tellegen, B., 66
- Telting, A., 91, 97, 166, 169, 172, 176, 201, 214, 222, 226, 228, 235, 236, 237, 243, 263, 282
- Tex, C.A. den, 47, 101, 115, 119, 124, 168, 178, 180, 185, 192, 200, 209, 211, 214, 228, 230, 235, 242, 244, 245, 254, 259
- De Tijdgenoot*, 69, 113, 186, 187, 197, 232, 236
- Thorbecke, J.R., 11, 13, 16, 17, 18, 21, 23, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 59, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 81, 85, 87, 88, 100, 104, 112, 113, 130, 131, 132, 133, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 147, 157, 174, 179, 201, 203, 204, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 216, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 250, 256, 258, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 387, 389, 395, 396, 398, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 426, 428, 429, 430
- Thorbecke-Solger, Adelheid, 66
- Timmers Verhoeven, P.F., 97, 209, 223, 226, 238
- Tocqueville, Alexis de, 54
- Tresling, Tj.P., 176, 201, 203, 209
- Tromp, T.S., 124, 147, 169, 173, 190, 209, 211
- Turpijn, Jouke, 12, 13, 20, 21, 22, 27, 28, 29, 33, 50, 51, 52, 84, 283, 290, 301, 310, 348, 373, 388
- Tuyll van Serooskerken van Coelhorst, W.R. van, 115
- Tuyll van Serooskerken van Heeze, J.D. van, 166, 169
- Utrechtse Avondpost*, 22, 24, 63
- Uytwerf Sterling, J.J., 93, 94, 96, 97, 115, 119, 125, 169, 181, 214, 216, 226, 228, 250, 252, 254, 259, 260, 262
- Valkhoff, J., 25, 37
- Veegens, D., 282
- Veen, P. van der, 367, 381, 387, 392, 410, 414
- Vegelin van Claerbergen, P.B.J., 166, 169
- Velde, Henk te, 43, 48, 49, 50, 52, 274
- Velden, J. van den, 155, 166
- Verberne, L.G.J., 35, 37, 126
- vereniging en vergadering, vrijheid van, 67, 68, 70, 74, 77, 89, 91, 92, 104, 108, 271, 274, 276, 280, 292, 294, 298, 312, 315, 317, 349, 369, 373, 375, 381, 398, 399, 403, 406, 414
- Verkade, W., 34, 35, 37, 370
- Verstolk van Soelen, J.G., 145, 157
- vertrouwensregel, 84, 112, 427
- Verweij Mejan, G.W., 59, 65, 73, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 83, 86, 87, 92, 93, 98, 101, 103, 108, 114, 115, 119, 121, 128, 149, 159, 165, 167, 172, 177, 178, 179, 183, 185, 189, 190, 191, 192, 198, 199, 202, 210, 211, 214, 219, 220, 223, 225, 226, 227, 228, 230, 234, 236, 237, 240, 244, 245, 246, 247, 249, 253, 256, 258, 259, 260, 261, 264, 265, 278, 279, 281, 283, 292, 293, 299, 300, 301, 306, 319, 327, 334, 335, 337, 340, 341, 344, 374
- Verweij, S.A., 424
- Vijfhuis, W.H., 114, 115
- Villers de Pit , L.L.G.M. de, 319
- volharding, politiek van, 111, 125, 126, 129, 136, 146, 164, 184, 186, 187, 189, 195, 220
- volkssoevereiniteit, -sovereiniteit, 49, 104, 105, 237, 332, 337
- Voorst, W.H. van, 275, 280, 292, 293, 297, 299, 312, 313, 370, 384, 390, 397, 403, 407
- Vreede, G.W., 25, 100, 396, 406
- Vries, C.W. de, 38
- Waardt, Mathijs van de, 11, 50, 51, 326
- Walchren, S. van, 367, 390
- Waling, Geerten, 53
- Warin, A., 121, 124, 150, 158, 190, 203, 209
- Wat kan de dubbele Kamer doen?*, 137
- waterschappen, 98, 343, 344, 410, 418
- Weerts, J., 115
- Weichs de Wenne, C.M.A.A.W.N. de, 78, 209, 226, 252
- Welderen Rengers, Sj. van, 121, 122, 146, 166
- Welderen Rengers, W.J. van, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 36, 167, 286

Werk in uitvoering

- Wels, C.B., 15, 39
West-Indische Bank, 242
Westerhoff, R., 303, 327, 329, 334, 335, 357, 358, 378, 386, 392, 410
Wichers, B., 18, 72, 78, 80, 101, 209, 216, 219, 229, 231, 232, 238, 243, 246, 273, 295, 298, 299, 308, 347, 371
Wichers, H.L., 301, 304, 305, 312, 347
Wickevoort Crommelin, J.I.H. van, 115
Wijnaendts, M.A., 115, 122, 160
Wijnaendts, W., 279, 304, 311, 319, 320, 329, 331, 340, 345, 346, 347
Wilhelmina, koningin, 31
Willem I, koning, 38, 42, 111, 113, 116, 119, 129, 134, 140, 141, 143, 147, 152, 157, 159, 176, 187, 195, 197, 201, 219, 235, 302, 307, 311, 343, 361, 422, 427
Willem II, koning, 11, 34, 37, 46, 55, 59, 60, 63, 64, 70, 79, 87, 107, 113, 114, 140, 141, 142, 150, 156, 157, 166, 197, 232, 266, 274, 307, 315, 422, 428
Willem III, koning, 140, 197, 272, 274, 307, 312, 324, 349, 374, 405, 421
Willem IV, stadhouder, 334
Wintershoven, P.F.E. van, 408, 424
Wintgens, W., 327, 330, 332, 333, 340, 343, 346, 347, 348, 358, 362, 364, 367, 372, 373, 382, 390, 399, 403
Wit, C.H.E. de, 42, 43
Wolters, Menno, 15, 16, 39
Wylick, J.J.A. van, 392, 400, 410, 424
Ypeij, A., 404
Zanten, Jeroen van, 11, 20, 49, 62, 157, 166, 197, 264
Zijlker, J.F., 279, 286, 305, 307, 327, 334, 335, 355, 357, 358, 367, 373, 385, 387, 392, 395, 400, 413
Zuylen van Nijeveld, H. van, 42, 116, 156, 192
Zuylen van Nijeveld, J.P.P. van, 276, 279, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 291, 292, 306, 307, 308, 316, 320, 322, 326, 327, 330, 331, 334, 335, 338, 339, 354, 356, 358, 363, 366, 379, 383, 391, 401, 402, 407, 408, 412, 413, 414, 415, 417, 421, 422, 423, 424, 426, 430
Zwart, J., 36, 37